

EMLÉKBESZÉD,

BOLYAI FARKAS FELETT.

(Készült a M. T. Akadémia rendeletére).

Tudva van — és ha ki megfeledkezett volna róla, egy tudós tagtársam barátságos intése a Természettud. Közlönyben eszébe juttathatta — hogy én ebben az órában 30 évi kötelezettséget teljesítek. De lám, a feladat bizony nem kicsiny. Legelsőben is alkalmat adok a „Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus“ idézetére, mi ellen nem is tiltakozhatom igen erősen. Mert egyfelől az érintett 30 év nem csak halogatással, hanem vajudással is telt el felé. Oka nem a Horatiusi második locus: a nonum prematur in annum, hanem egyéb valami, melynek előadhatása végett kitérésre kérek engedelmet. Úgy vélem, minden szerénykedést félretéve felvehetem, hogy az emlékbeszéd írója éppen annyi tartamra számít, mint előadása tárgya. De erre a kedvezményre csak úgy érezheti magát jogosultnak, ha rajza nem marad erősen sokkal hátrább, mint a tárgy teljes képe. No már, a kik velem egy hajóban eveztek, a kik valaha észlángokat — a mathesis és mathematica physica terén — tettek közszemlére, nevezetes előnyben részesülnek felettem. Horgonyukat biztos talajra ereszthették, delejtűjöknek fényes éjszakacsillag volt irányadója. Keplernél legott mutatkozik a Mars bolygó s a keringését s többi társaiét Merkurtól—Neptunig szabályzó három törvény. Euclidest ama logikai remek: az „Elemek“ tüntetik legott szembe. Leibnitzot a differentialis calculus és Newton a vonzalom kifogástalan törvénye állítja ragyogtató világba. Monge nevét a descriptiva geometria teszi nem csak a tudomány, hanem az ipar világában is halhatatlanná; Young a fényhullámzást, Gauss a számok elméletét és a föld delej irányzó ereje kiszámítását juttatja eszünkbe; Bolyai F. nekem, legmélyebb tisztelőjének, semmi olyat

nem, a mit én a nagy közönségnek felmutatni bírnék. Egy színvonalban álló észláng lehetett és meggyőződéselem és egy Gauss tanuskodása szerint, *volt* a nevezettekkel, de sugarai nem középfültek egy gyúpontra s oly festményt alkotni, melyet a szétszortak kellőleg világitanak meg, mint előre is mondtam, oly feladat volt, melyre készülni a 30 év sem ígérkezett elegendő időnek. Nem csoda hát, midőn Darwinként az állati és növényi világban egy új szerv elállására avagy egy létezőnek csak gyökeres átváltozására egy geologiai időszak kívántatik, hogy most is jórindén csak ott vagyok, a hol megbizásom pillanatában voltam. Hanem a mi sok, csak sok és a halogatás már becsületben járó ügygyé kezd válni és így másfelől a nétalán egérkének születendő kép gyarlóságáért előlegesen is bocsánatot kérve hozzáfogok a rajzoláshoz, melynek kiegészítésére nem csak a tudományból, hanem az életből is kell vonásokat kölcsönözni. És oly szerencsés vagyok, hogy adataimat B. F. autobiographiai vázlatából meríthettem, melyet 65 éves korában küldött meg — felszólítására — gróf Teleky Józsefnek, a m. t. társaság akkori elnökének.

Célszerűnek látom az író saját előadását követni szórul-szóra, írásilag is híven:

„Nagy Méltóságú Gróf és Elnök ur! Kegyelmes Uram!

Miután a 'Társaság' többszöri rendeléseire is elhalogattam a Biographia felküldését, az Excellentiád személyes parancsára, ezenel megirom a mi eszembe jut; hiányát mentheti az idő rövidsége, midőn a tegnap vett levél előtt mára gr. Bethlen Ádám urhoz ígérkezvén, a lovak bójóttek, s ennek végzetével indulnom kell.

Születtem Bolyában 1775-ben február 9-dikén. Kedves emlékezetű nemes de csak közepes birtoku szüleim Bolyai Gáspár és Pávai Kristina heted fél éves koromban Enyedre vittek, azutáni hires Pap és Professor Herepei János keze alá: az hol is szinte rendkívüli emlékező, képzelő és figyelő tehetségeim a virág-bimbóban többre mutattak, mint a mit nyílása kifejtett; ugyanis játékon nem kapván, a classisoman mindenkor túl jártam.“

[Kiegészítem egy más kéztől közlött adattal: „a Praeceptor kezébe adta a 6¹/₂ éves, az atyai háznál már magyarul olvasni

megtanult gyermeknek a kis Cellariust, hogy néhány szót tanuljon meg belőle. Néhány percz mulva tanítójának kezébe adta a kis B. a könyvet és kérdezést nem várva elkezdette az első szón s 190-t jelentésével együtt egymás után hiba nélkül elmondott.“] „Grammatista koromban, mikor praeceptorom poeta tanítványit tanította, egyéb dolgom mellett, figyelmem' részével annyit vettem fel, hogy a Molnár Grammaticáján magamra átmenve, a nélkül, hogy tudta volna valaki, papirosat kértem a praeceptoromtól —; mosolyogva adott, de csudálkozott verseimen.“ — [Itt ismét azt írja az előbbi kéz, hogy „syntaxista korában a praeceptorom logicus tanítványai stylusait vele corrigáltatta. — Jelesen feltűnt a latin versek rögtönzésével annyira, hogy az apparitor, mint csudatüneményt az ölébe véve a Collegiumban szobáról-szobára hordozta és feladott tárgyakra ex tempore latin verseket mondott a gyermek. Továbbá az Uj Testamentumot is egészen tudta B. gyermek korában görögre fordítani. Ezen tehetségeit és tulajdonait a néhainak többszöri saját nyilatkozatai után jegyeztem.“] „azután tanítván, [a praeceptor], csak hamar annyira vitt, hogy Uraságokhoz vitetve akárhány ember előtt akármiről azonnal jó deák verset csináltam, mellyek közül néhány most is jut eszembe — radix' quadratát, cubicát húztam eszembe hiba nélkül, tizennégy számból is, a végén még több számot kérve --; szollottak hozzá, feleltem — elküldöttek, s helyemre menve vissza a táblán képzelt írást ott találtam, a hol félbeszakadt s mind a táblán képzelve folytattam — de az okát nem tudtam, még azt sem, hogy okát kell tudni. Néhai Professor Nemegeyi is a Görögben, 'Sidóban sokra vitt: úgy, hogy akkori Fő Curator B. Alvinczi kamaránként olvastatott fel az úgy nevezett Oeconomussal — csak az első szókra emlékezem Insignia Stamina virtutum; nem is ügyeltem reá, ment [levén] minden füstí hajlamtól. — Végre az első nagy Gr. Teleki József intette meg Professoromat az elejéni érlelésre nézve. Kevéssel azután Karácsonyi szünnapokban, mihelyt egyedül maradtam nappal is, láttam Achillest tisztán, úgy a mint Homerban olvastam volt s úgy a többit — a következő télen forró nyavalya jött reám, melly után addigi tehetségeim szállottak. —

Csakugyan ezen hirem következtül, mikor a Német Clasisból Rhetor lettem, N. ritka szép elméjü és lelkü (Atticus) s

Agricolai Biographiára méltó) B. Kemény Simon mellé vitettem tanuló társul, a Praeceptorom testvére azutáni Professor Herepei Ádám keze alá; az honnan deák, német és francia készséggeli beszéddel és írással, s historiai és kevés mathesisi tanulással, tanítónk professorra létével, Kolosvárra hires Theologiae Professor Szathmári Mihály házához mentünk lakni és ottan több professorkokat járván, végre négy napi censurát adtunk a nagy Auditoriumban. A Mathesist a mostani derék Professor Méhes Sámuel derék atyjától hallgattuk: de Prof. Szathmári a Theológiát oly tűzzel tanította, Mozesi sugárzó ábrázattal, hogy vigyázni intvén engem, ne hogy Mathesisbe merülve a hit dolgában is hasonlót kívánjak, annyira meghűltem a Mathesishez, hogy N. B. Radák Ádám ajánlván, hogy maga kölcségén az Ingenieur Academiába küld; azt feleltem, hogy ideigi fényért örök idvességemet fel nem áldozom; az évekig tartott theologiai tanok 2-harmada lévén még hátra.

A censura után hol egy hol más ellenvetés jövén eszembe, mindenkor megmondottam a nagy Gamalielnek, hogy a Sátán mivel kísért. — Végre mikor a kiürült feneket láttam, fanaticusból atheus lettem — iszonyu állapot; éjjel a temetőbe mentem — hittem, hogy az ördög kezében elkárhozott vagyok —; mig végre a jó lélek odahozott, a hol most vagyok — örökkévalóság utazója, már havazó estvéjén egy bűbájokkal teljes napi útnak — vagy inkább egy zivataros s félelmes éjj reggelén, hol egy felsőbb nap érkező sugárai a véghetlen út folytatására mind inkább bátoritnak véghetetlenül; mert a megérkezés sirkő volna — egy élet csak egy kerék fordulat a mind elévivő véghetlen útan — véghetlen a világ könyve, s azon l is, soha el nem érhető, de mind inkább közelitendő határa a különök egybe olvadásának — minden testvéreknek a véghetlen atyai szívben.

Ezután kezdettem élet neméről gondolkodni: Kolosvárt sokáig járva a rajzoskolába. nagy kedvet kaptam különösen a historiai képiráshoz: a Professor sokszor mondván Verfluchte Keckheit im Planzeichnen arra unszolt, hogy képiró legyek: de a szemem lőpornak, melyet magam csináltam, véletlen fellobbanásával, annyira meggyengült, hogy az orvosok minden jó szemet kívánó életneméről lemondani tanácsolták. Ugyanazon idő-

ben állván fel az első magyar Játékszín, azon többször játszottam is; s az első magyar operát az Arany időt hallva, másnap hegedülni kezdtem tanulni — de késő lévén már, praxisom messzse maradt a theoriától.“ — [E helyt az idegen kéz hozzáadása: „Göttingában egy hegedüművésztől . . . órákat vett. . . . A hegedüben magát nem tökéletesithetvén, a kevesebb sebességet kívánó Brácon gyakorlotta magát később, a melyen annyi készséget szerzett, hogy társas zenében a maga stímmjét pontosan lejátszhatta“]. — „Ugyan ekkor azon is járt az eszem, hogy színész legyek.

E tájban akartam bizonyos ifjuval is különös barátságot kötni: fekete hétnek neveztem, melynek napjain mind nehezebb próbákat állván ki, a végén abban egyeztünk meg, hogy éjfélokra a temetőben, mikor 12-öt üti, örökre kezet fogjunk: én mindent megtettem, a másik semmitse telyesen — s az örök egyesülésből, elválás lett.

Végtére egész veszedelemmel az Artilleriára szántam magamat: felmentem Bécsbe; s a mely nap felesküdtem volna, alább megirandó okból már Jénában volt B. Kemény Simon levelét vettem, melyben kért, hogy ha valaha ért a szava előttem valamit, menjek fel, hogy beszéljünk elébb együtt — felmentem, s ott maradtam a Báró köleségén. Az holott is csak hamar a Sále vize mellett sétálva, kezdettem kevés szétszort homályos mathesisi esmeretemből azt az útat, mellyen megvénülve is találom magamat: kettő vitt reá; edjik a szememre nézve adott orvosi tanács, mellyért nem mervén sokat olvasni, sok ideig mind csak gondolkodva tanultam; a másik pedig a tudatlanság, mely miatt a természet lett vezérem. Úgy is megszoktam volt ezen módot, hogy nehezen vettem magamat az olvasásra, az is hozzájárulván, hogy a könyvek különböző módjához szoknom kellett — belé jövőn nem kis kedvetlenséggel láttam, sok sajátomnak véltet meglenni.

Jénában akkor tanított Fichte, Schiller nem tanított, de szerencsénk volt személyesen tisztelni — Göttingába mentünk: az holott is Kästner, Lichtenberg szenvedhettek; s megismerkedtem az akkor ott tanuló Gaussal, kivel maig is barátságban vagyok — noha távol attól, hogy vele mérkezzem; a legszerényebb s legkevesebbet mutató; nem harmadnapig, mint Plátóval, évekig lehe-

tett vele valaki a nélkül, hogy megtudja nagyságát — kár hogy nem tudtam ezt a címetlen sarku hallgató könyvet felnyitni, s olvasni; én se tudtam, hogy ő milyen sokat tud, s ő is saját módomat látva, igen sokat hitt rollam, s nem tudta, mely kevés vagyok — az igazi (nem könnyüszzerűleg szinen járó) mathesisi szenvedelem, s erkölcsi egyezés kötött egybe; úgy hogy többször gyalog utazva együtt, mindenik külön maga tárgyáról gondolkodva, órákig nem szollottunk.

Elment Gauss, s Kemény Simon is lejött; s én Kemény Simonért, vesztegetés nélkül a költség sokkal haladván fölül a küldött pénzt, kezes maradtam: Kemény Simontól az akkori körülmények közt egy évig nem kaphatván pénzt, sokat szenvedtem, de soha oly boldog nem voltam; az az idő, melyre mindég örömmel nézek vissza — barátsági önkéntes áldozattal az Igazság keresése tiszta éterében, a testi gyönyörök posványi felett magasan; nemesebb szenvedelem egész künn létemben (sok kísérletek közt) tiszta életem védangyala volt — az akkori magamat ma is tisztetem.

Feljött a pénz; s leindultam gyalog: az Astronomia Professor (a ki Napoleonnal volt Austerlitznél, s azután Ingenieur Oberstere lett), s mások a szomszéd faluig kísérték gyalog; az elváláskor sírva mint a gyermek, akaratom ellen mentem vissza, mig erőt vettem magamon, az utolsó tetőről, az honnan még látszott Göttinga, még egyszer visszaneéztem, megállva, mig az örökre elválás homályában a Daguerrotyp megmaradott. De most is visszatekintek még egyszer: Gauss Braunschweighból irt volt, hogy határozzak napot és helyet Göttingán kívül, a mikor és hol még egyszer találkozunk; mindenkor pontosak, akkor is azon egy órában érkeztünk gyalog Clausthalba; az honnan reggel egy tetőig kísértem el, s egy haldoklás bucsukezével váltunk el (csak nem némán) — azon egy zászló alól kétfelé küldöttve, azzal a különbséggel, hogy ő a dicsőség templomába hatott fel, én pedig el-estem.

Regensburgigi (valamint több gyalog tett) utazásomra nézve, csak azt tartom említendőnek: hogy a sebességet kicsin kezdve, s naponként móddal nevelve, s mindennap is crescendo indulva s decrescendo érkeve, s lábomat néha pálinkával mosva, s kapezáimat megfagygyazva, s a csizma olykor megormosult bőrét (mely

miatt tovább nem mehettem volna) nem 'sirrál kenve, hanem vizzel lágyítva a lábhoz legkisebb bajom se volt.

A hajón csak azt említem, hogy a Strudelnél egyedül állottam fenn nézni a veszélyt; de a hajósoktól mérgesen nézettetvén, letérdelve lopva nézhettem — s még egy van mindjárt említendő; Passauba kiszállva, két bajam volt: mindenikben ártatlan támadtattva meg, tiztől vétettve körül, s kevéssel azután Schildwachtól puskával döföttetve meg minden gondatlanságom mellett a tiszta és csendes lelken álló bátorság megszabadított, mint több esetekben azután is. De nagyobb ellenség jött mosolyogva: egy 15 éves ártatlan, szép lyánkát a hajón ostromoltak, s én védangyala lettem; ment szegény Bécsbe szolgálni, a szeplőtelen tisztaság olyan mocskok árjába, melyekre nincs pecsét kivevő, felnyitottam előtte az erény mennyt s a vétek poklát, s mindenként megvehetlen erősséget akartam csinálni egy szellő után hajló virágból. --- Bécsbe érkezve, jobbnak láttam atyai tanácsosal válni el, meggondolva, hogy a szüzhó is a nap mosolyára sárrá lesz, s ötöt se tarthatva meg, magam veszhetek el.

Bécsben mulatva vagy 2 holnapig, mindent kérdeztem, hogy nincs-e pénzre szüksége? mindenemet odaadtam, senki se adta meg, s egy Rácز kereskedő hajóján reggeltől estig hűségesen hajtva, napszámmal jöttem le.

Pesten stilléttel vigyázatlanul járva, a térdemen alul oly sebet kaptam, hogy a lábomat akarták elvágni — pénzem elfogyott, orvosságot se adtak; a Veres ökörnél feküdtem: mind addig a szerencsétlenség felébresztvén a léleknek a test romjai felettsége érzését, olyan kedvem volt, hogy a szállók mulattságra jöttek hozzám, de ekkor egyedül hagyatva, könnyes szemekkel emelkedtem a pusztáról kimondhatlan érzéssel a véghetlenbe, a számtalan napok feneketlen tengere kutfojéhez! — s azon órában érkezett a segítség — meggyógyultam, s B. Kemény Simontól utánom küldött szekérral lejöttem.

Mind eddig még a szebb napot ígérő reggel volt, mely tüzzel és jéggel terhes nehéz időkkel váltott égető napok után végi tartó boruval esett, a mostani havazásig.

Itt nevelő lettem: de csak hamar nagyobb sebbe estem; így ejt el az ütközet első lövése — így veti le egy véletlen nyíl

a fenn evező sasat —; mikor igen elhittem volt magamat fegyverjáratlan erőmmel, barátimtól reá vétettve egy bálba mentem; s ott egy kölcsönös sympathia, akkori fántáziámat, mely egy puszta vászonra is kerubimot festett volna, úgy felgyújtotta, hogy minden fellegváraim elégték, s a szív foglalta el az okosság királyi székét, s annak elhíve mindent, megházosodtam; s kis jószágomban gazda lettem 3 évig —; kertembe patak-vitel, viz-esés, erdő, kunyhó, oltó oskolák, plántálás, sok évet elvevő kertészi szenvedelembe vittek.

Meghalván az ide való Mathesist s Physicát tanító Professor, az akkori G. e. G. Teleki urak, s a híres (volt Mathesis Profes.) Doctor Pataki tanácsokra s közbenjárásukra Professor lettem.“ — [Ismét egy kis adalék az idézett kéztől. „Három évi gazdaskodásában különösen a kertek regényes rendezésében s a gyümölcsfák szenvedélyes tenyésztésében volt kitünő, de az életnek esen aesthetikai oldalai sem lévén magasan lengő szellemének elég élvezet nyújtók — örömmel fogadta a mathesisnek M.-Vásárhelyt ürességbe jött tanszékére való meghívást, a mi meglevő eredeti adat szerint 1804-ben febr. 4-én történt.“] — De a parallelák megmutatására tett próbámmal nem lévén megelégedve, s sok idők után, noha talán a lehetőség határáig nyomozva, se nyugván még a Mathesisi tüzem meglankadott, s ez vitt a Poézisre. De kijövén az V. Szomorú Játék, és a Párisi Per, láttam több itéletekből; hogy reám illik Si paulum a Summo decessit, vergit ad imum. Döbrentei is nem tudva, szemtől-szembe gyalázott s én toldottam; azonban a szegénység, idő s csendesség hiánya, s egyéb nem mondható kedvetlen állásom, egy sötét órámban arra vittek, hogy több tragoediáimat s még egyebeket elégettem [„1836 körül“], ma is meg van a hamva: még nem is voltak kitisztálva, s láttam, hogy időm teljességgel nincs, s ha el nem égetem, az igaz társamhoz a Mathesishez leszek a szeretőért hűségtelen —, azt is gondolván, hogy akármikor lejéjdené időm, könnyen mást irnék; mert akkor úgy voltam, hogy ha szabad lettem volna, s nem nyomattva le a szegénységtől, csaknem minden holuapban egy Drámát irtam volna, prozába, s azon módon még ki tisztálatlanul. Mint megcsalódik, a ki azt hiszi Caniculában, hogy mind olyan meleg lesz Xberbe is — így jár a szerelemből házassuló is.

Elhagyva a Poézist, csaknem ország fazakasa lettem: a tűz czélszerinti használási módjai vizsgálata, mindannak, a ki kért, szolgálva, sok időmet vette, s veszi el máig is; sikerét ha élek, kiadandó munkám megmutatandja.

Első feleségem [Kolozsvári Benkő Susánna], rendkívüli talentomu fiunknak (kitől van a deák munkám első darabja végéni Appendix, a maga nemében egyetlen, Gausstól rendkívül megdicsért, csak igaz mathematicustól értett munka) az Ingenieur Academiába lett felmente után, bujában megháborodott —; négy évig iszonyu a mit szenvedtem, s az éjjeli éneklések miatt elveszett álmomat csak az örök álommal találom meg.

Második feleségem [M.-Vásárhelyi Nagy Therézia] is beteges volt, s egy neveletlen fiut hagyott maga után — s már a 3-dik házasságom a kopoisó, nem ok nélkül bizván az ősz hajak sámsoni erejükben, a meggyengült ellenségen könnyült győzelemmel; még az ifju is többet tehetne, ha észre tudná venni, hogy bűbáj körében van, s hogy szárnya a gyertyalánggra sodródó esti lepke módjára el ne per'selődjék, másloz közelednék, de csak annyira, hogy a két bűbáj egymás erejét elvegye — azonban a czélra intézett munkásság védangyalát állítva a kísértetek légiói ellen örnek minden vár-nyílásra.

Mindenik feleségemtől egy lyánkám megholt: akkor erősen fájt, most örvendek, hogy a sáros földtől meg nem mocskolva tisztább úton vitettek tovább. — De egy szomoru vallomást kell tennem: úgy gondolkodván, hogy csak annyi gyermek atyjának van lenni jogom, a hányat felnevelhetek, s nem szabad néhány édes pillanatot nyomorultak végetlen soraival fizettetni; s szerencsétlen körülményeim közt olyan melancholiai húrozatra esvén, hogy a szülöttet könnyel kereszteltem, s a holtnak tömlöczből szabadulásán örvendettem —; még most is álmatlan éjjeimben néha, azoknak, kik általam lebettek volna s nem lettek, minden maradákaik számtalan népe, a lehetőség országából tündökölve repeső angyali sereg, hálákat adva mint egy Istennek, a ki a mindenható Természet Légyen! szavának ellene szegzetten Ne Légyen!-t mondott, s nem lett —. De a mint minden öröm, úgy ez az áldozat is sokba kerül.

Ily állásban munkálkodásomban különösen akadályoztak máig is

1-ben Olyan halálos seb, melynek békötését nem rejthetem el, de a nap színe előtt fel nem fedhetem.

2-dszor. Már régi álmatlanságom miatt későn kelve, dolgozó kevés időmet, ritka nap, a mikor el nem veszik: nem panaszlom, a mikor segíthetek, sőt sokáig fáj, mikor kérést kell megtagadnom; s általában legnagyobb szenvedésem a sok nyomor látása segíthetés nélkül; de kétszeresen vénülök, mikor minden ok nélkül olyannak kell adnom kevés időmet, s kinek igen sok van, s a másénak, mivel nem fogható pénz, semmi becsét nem ad.

3-szor. Előbb ha valaki nálam lenni vélte jószágát, de kétsége volt; magam mutatva meg leveleimet, hoztam világosságra: végre megrontó per sok kedvetlenséget okozott s éveimet vette el.

4-szer. Akkora szegénység nyomott, midőn a legrosszabb pénz' idején négy száz rosz bánkó Magyar forint fizetéssel kellett nehéz házat tartani; hogy ha B. Kemény Simon nem lett volna, semmivé kellett volna lennem. Gazdag ugyan soha se lehettem volna, annyi szegényt tudva; mint egy darab só meg nem maradhatna egy édes vizű tengerben.

5-szer. Nem fekvő beteg, de mindég beteges voltam ezen okokból.

Együtt indulva fel B. Kemény Simonnal, betegség miatt maradtam el; ugyanis Zilahon valami változásom esvén, hánytatót adtak; s estve egy jó öreg asszony szép szöllővel kínált; és én a theologiai systema kiterjedt eltanulása után, azt feleltem, hogy nem tudom, nem árt-e hánytatóra; s az asszony is csak annyit tudva erősítvén, hogy még megfrissíti a belső részeket, ettem — semmi remény nem volt hozzám — s csak holtági gyomorgyengeséggel maradtam meg. — Így félévvel maradtam el B. Kemény Simontól: felmenet egy oláh kuptát vittem, a ki is Saxoniában meglátván 3 szegű kalap, kaput, strimfi, papucesal a sertés-pásztort, egyik kezében pálczával, könyvvel a másikban, így kiáltott fel: Váj futtutz mortzi luj! un professor lá Pores.

A másik gyengeségemet őszi véletlen hideg havas esőben könnyen öltözve úton lett által fázás és ázás okozta, mely miatt főnáthán kívül sok bajam volt a köhögéssel.

Ennek felette még ifjan elől ormos nyergen rázó lovan, társaságban, hegyen völgyen nyargalva, fattyu sérvést kaptam.

Fennebbi okból a szemem is gyenge volt, mindazonáltal sok hadi, de időt vevő mesterséggel a gyenge várat is mind eddig oltalmaztam, midőn már a feladás zászlója emelkedik.

6-szor. Több meg nem írható okokból sok gonddal élek napról-napra, s csak az az egy csendességem van, hogy feleségem nincsen.

Mit lehessen tehát várni ily állásban, láthatni; valamint azt is, a miket kiadtam is, mennyivel különben jöhettek volna ki kedvező körülményekben — s mennyi maradt el.

[Végezzék bé az autobiographiát idézett kezesünk következő sorai: „Érdekes a halála előtt egy évvel 1855-ben irt „Jelentése,” melyben búcsut veszen a földtől.

„Anyanyelvén kívül birta a latin, görög, angol, francia, német és oláh (rumén) nyelveket. Még késő vénségében is tudott Homerből vagy Shakespearból lapokat szavalni el könyv nélkül, a mi rendkívüli emlékeréjére mutatott. „A végig ifju lélek mellett testi erejében megtörödvén B. a hivatal fáradalmi után megpihenést eszközlött az 1851-ben nyert nyugalmazással. Munkás lelke azután sem szünt meg a tan mezejét tovább művelni, míg a kérlelhetetlen halál 1856-ban félbe szakítá földi élete pályáját, felsőbb körre méltatva azon lelket, kinek a legnagyobb mellett a legjobb szív volt sajátja.“]

Erre a mélyen jellemző vonásra későbbre visszatérek, és akkor észrevétlenül kísérem. De addig hallgassunk ki még egy tanut, még pedig az autobiographus nagyobbik fiát, a mérnök-kapitány Bolyai Jánost, a ki nemzetségét tárgyaló genealogiai és apját illető pszichológiai jegyzeteit, mint hozzávethetni, 1847 körül vetette papírra. Én csak az utóbbiakat idézem. A bennök felöltő stylaris és moralis balságokat magyarázza némiképp Bolyai F. egyik jeles tanártársának az az észrevétele, hogy „ezen csudaszülött fiu idvezült atyja iránt, csupa mathematicai rivalitásból, halála órájáig meg nem szünt példátlan irigységgel és háládatlansággal viseltetni“ — Halljuk már a jegyzeteket:

„— Egy Bolyai Nagy Friedrich ellen menvén háboruba s egy csomó porosz katonától körül vétetvén, semmiképp meg

nem akarta magát adni a nagy csoportnak, míg végre össze nem vagdaltatott; mely tulságos vakmerő bátorságból is a Bolyaiaknak jó adag jutott. Tudnék nagyatyám, atyám, s magamról is számos példát előhozni. Például kemény télben éjjel oly erdőn által, hol sok farkas jár, bár kardosan is, egyedül útnazni, mint nagyatyám tett, meglehetősen merészség. Atyám német-honban a pipát a száájából kivevő katonaórt melybe ragadván a falhoz vágta; Passauban egy kávéházban, hol tán tilos volt pipázni, hihetőleg német Burschilag a világot számba nem vevőleg, *n o n c u r a m u s* módra, vállain nyugvó nagy lombos hajával s égő két szemével ott ülve pipázzván, s zúgolódó morgolódó magukat megsértettektől körül-vétetvén, hogy kivessék: hirtelen a ház közepébe ugrott, s sarkán mint a pereszlén megfordulva, s srófosan tekert butykós végű botját, — milylyel némethonban divatos járnai, — feje fölött bámulatos ügyességgel megforgatván, csavarván, s tösténti halált hirdetvén annak, ki — magyar nemesi s Burschi — testét illetni merésznél; az egész sokaságot oly rémülésbe ejtette, s tiszteletet ébresztett, hogy szépen elvonulva, ki-ki helyére takarodott. De mindezek inkább nemes bátorság jelei, de a miket én tettem: éppen túlzott ambícióból eredett esztelenségnek nyilvánítom; például egy vártéren valami hivatalos vagy szolgálati dolgom, vagy foglalatosságom lévén, csakhamar észre-vettem, hogy a golyóbisok füttyölnek fülem mellett. *).“

A Bolyaiak szaporák nem voltak, csak keveset, egyetkettőt költve, mint az orosz lány; lyán ritka volt.

Már szeretném az atyámnak s magamnak, mint — minden ostoba dicsekvés, önhittség s az utálatos alacson alszerénység nélküli hideg őszinteséget s igazságot, vagyis önérzet kifejezését dicsekvésnek s önhittségnek tartó hasonló ostobaság nélkül szólva, rendkívül kitűnő szellemű s jellemű s e földön kivált — atyám után — én, egyetlen nemű vagy maguk nemükben egyetlen . . . legnagyobbszerű epochát csináló új időszakot kezdő s a mennyország kapuját megnyitó embereknek életét néhány vonallal röviden leírni; nem azért, mintha a tökélyes tanra s a közjóra nézve lényeges és érdekes volna egyének s nemzetek, sőt az emberi nem-

*) Itt egy levél az eredeti jegyzetből elveszett.

nek is történetét, életét, iskolai közértelemben közleni az emberiséggel; hanem mivel mi, ha valaki, ideig, míg az emberiség belé kap, jó az általam kijelelt jó útba, bizonyára és valóban leginkább megérdemljük, hogy körülményeink is némileg ismerlessenek; mert atyám szerint azután s egyéb arányt a nagy hajókat vivő tengerben sem kérdés, ez amaz csep viz melyik völgyből jött, s legfőlebb az lehetne kérdés, ugyanazon egy ember mi jót gondolt s csinált öszvesen; de a végén azt is szükségtelen lesz tudni, az egész emberiség lévén szerző; nóha csakugyan e földön a tannak határa lévén, szép s nem érdektelen annak tetemes részeit, mint egy-egy embertől jövéket, kijelelni.

Atyám született Bolyában 1775-ben Február [4]-kén, tehát télben, mint én is, ép testtel és lélekkel, jeléül annak, hogy a nőszsés a mi éghajlatunk alatt, Május és Juniusban esik legezélszerűbben. Nagyon szép gyermeknek mondják. Hat éves korában a nagy-enyedi reformatum collegiumba beadatott a Philadelphia kamarába, hol az azután híres kolosvári papok két Herepei voltak tanítója s hóhérai. [Itt már fönnebb elmondott adomát olvasunk]. Egykor a Herepei próbálgatására töstént egy logaritmusi táblai laponi számok megtanulásához fogott, s könnyedén ezélt ért. Máskor lóháton menve Tizen-négy! darab számjeggyel jegyezett számból a radix quadratát fejében vagy képzelődve kivonta, s még nagyobb számot kért; Isten tudja, meddig elgyőzte volna.

Grammatista, tehát kilencz éves korában rendszeren, játék közben is, folyólag latin versekben beszéllett, s a tanítója a három classissal előtte lévő poeták verseit neki adta megigazítás végett. El is jártatták a collegium minden kamaráiban, hogy mivel a kicsi Bolyai Farkasnál a szellemi tehetségnek oly jeles nyomai — latinul insignia stamina virtutum — mutatkoznak, az idős deákok is méltóztassák társaságukra. Egykor mint esodát egy gróf Bethlenhez vivén ebédre, s a gróf megakarván kísérteni verscsináló tehetségét, egyszersmind zavarba szándékozván az általa hozni, következő tárgyat, themát adta föl: „a szomszédod el... otta magát, csinálj rá vagy róla latin verset“; mire a kicsi Bolyai minden tünődés nélkül töstént elkezdette: „Dum crepitus ventris canerent: tunc nascitur ille;“ s még tovább kívánván folytatni s

faggatni, nyakgatni a gróf, s egy más olasz szomszéd által eret kívánván vágatni azon . . . on, a kicsi Bolyai legottan hozzá adta: „Hic Italus venas, quas aperiret, habet,“ illetéknéppen jól és ügyesen kikerekítvén, idomítván, bezárván a Dystichont [sic].

Minden az ördög, — hogy úgy mondjam — divatos iskolai tanokat jáczodva úgy magáévá tette, mint a gondolat. Annyira nem volt játékos, hogy meg kellett verni, hogy jáczodni menjen. Egy vacation hat hét alatt Nemegyei proféssortól úgy megtanult hellenül, hogy Homerusnak mestere lett, értve, resolválva, s a talpa alá téve, könyv nélkül elmondotta, miről az öreg Nemegyei még mind elragadtatva emlékezett s beszéllett. A héber nyelvben is sokra ment volt. Az újabb európai nyelvek közül pedig teljes hatalmában van minden finomságai, árnyékataival a magyar, latin, német, frank, angol, olasz s az oláh annyira, hogy maga az oláh azt erősíti, hogy úgy tud olá hul, mint egy oláh. Más nyelvekben is jártas. A theologiában oly mester volt, hogy az abban híres kolozsvári professor Szilágyi azt állította, hogy helyette töstént beülhet tanítani a cathedrába. De akkor, az által elragadtatván s tapasztalatlan, jó útmutató, vezető nélkül szükölködő növendék oly szerencsétlen rosz útra ficzamadott, hogy a fanatismus veszélyes örvényénél buzgolkodott, és semmivé vált volna, míg egykor egy szerencsés pillanatban magába szállván, s fontolóra, apróra véve kezdvén vizsgálni a biblia helyeit, s ábrándjiból fölébredvén, rezzenvén, irányja megfordult s szinte az ellenkező örvénybe esett, s semmit sem hitt, mikor mint mondja, magát rendkívül szerencsétlenné, s mintegy égből leesettnek s a kétségbeeséssel küzködőnek érezte; míg végre az okosság, értebbség által közeledett a helyes közép úthoz.

A rajzolásban is oly hajlamot s előmenetelt nyilvánított, hogy Kolozsvárt a rajz-Professor rendkívül meg volt elégedve. A zenészethez is sok hajlama s érzete van, csak nagy korában kezdvén hegedülni tanulni, persze fáradhatlan ügyekezett mellett is hős- vagy virtuozzá nem lehetett.

Általján sok jó izléssel, finomsággal, esinnal bir, bár nem is mindenben. Irja is maga is, hogy szinte minden muzsákkal polygamiában élt. Képzeldő s költészi rendkívüli termékeny tehetségét nem csak több számos gondolat s érzetteljes szindara-

bokkal s számtalan alkalmi költészetekkel, gyakran versezettekkel is bebizonyította, hanem az által is, hogy tulajdonképpen szinte minden beszédje közéletben, társalgásban is, mind költészi stylussal foly, s omlik az elmésség, éléz azaz Witz, s nem ritkán az — a rövid látásuak által nem is értett — sarkaschtisch vagy mérgesesen szúró, vagdalozó gondolat belőle. S kimerithetlen, fogyhatlan elméssége, s különös finom modora által — nóha másfelől senki sarkastischabb durva sem tud nálánál lenni — oly mulatságos s csaknem mindenütt, hol irigység vagy megsértett hiuság nem furja be magát, oly kedvelt társaságu s mindenféle emberrel úgy tud bánni, hogy maguk a hiu ifjak megvallják, hogy az öreg Bolyai az uriasszonyok vagy dámák körül is úgy tud járni, hogy sokszor egész sornak teszi a szépet, pillangó módra egyiktől másikhoz repdesve, különbnél különb elmés gondolatokkal elragadva, bolondítva őket, s gyors visszatérésre várakoztatva, s egyzsersmind egész sereg udvarló ifjat, kik eléltén csak unalmason, szellemmeddően ásítognak, s kinyujtott lábaikkal a dámák körül resten hátra eresztett derekkal ásítognak, könnyüszerüleg kihányva a nyeregből. Szolgálatra mindenkinek, kire nem haragutt meg, oly kész, s úgy kerüli a megsértést, hogy ez előtt az ingét is oda adta ha kérték, s akár hányszor megbántva, bár is erősen érezte, oly ép s erős lélekkel birt, hogy számba nem vette, meg nem boszulta, s a rálőtt nyílak, mint a falról a borsó, lepattantak. S az pedig nyilván üti ki magát, hogy fősvénység van benne nagy mértékben, és hogy adakozása részint magán erőt vétel, részint megtagadás kerülése, részint példaadásból — hogy tudni illik ő is a gazdagabbaktól annál többet kapjon — erednek. Ellenben jaj annak, kitől ő magát megbántottnak tartja, s kitől ő nem fél, vagy nem vár; indulatosabb, fáradhatatlanabb s kitaróbb üldöző nincs. Rengetegül érzi kolossalis tehetségeit, s mind nagyobbra vágyik, s azon szerencsétlen hiusági gyengeséggel s oly nagy tehetséghez nem illő elfogultsággal bír, hogy a legkisebb ellenmondás vagy hibáztatás által valamely állításának már megsértődik, dictatorice akarván imponálni mint Napoleon, vagy csalhatatlanul látszani, mint a római pápa. Pedig bizony, minden jeles és sok remek nyomok, gondolatok mellett gyakran erősen elhajtja a sulykot, s helytelenséget állít s véd az utolsó csepp vérig.

A fejjérnépekkeli közvetlen érintkezéstől magát tudta óvni, bár is sokat forgott közöttük, — mi a legnagyobb mesterség férj-fiúi erővel bírónak, — s éppen azért maig is szerelmesebb finom módon, mint a husz éves ifjak, s azért bírja magát testileg szellemileg oly jól, épen s erőben.

Legnagyobb bece pedig a világra nézve, bár is eddigelé csak általam használva, áll a mathesis és philosophiai munkáiban. Ugyanis a mathesis tanulása az ő ifjúságában még rosszabb lábon állván mint most, csak egy kevés legfölszinesebb eszmékkal a számtan-, laptan-, solidometria-, trigonometria planából látva el, vagy állítva ki, Göttingában önjerején kezdett sétálva gondolkozni az űrtan s számtan elemeji alapításán, és mint maga irta minden álszerénysége mellett, — mert csakis álszerénység az övé, — csakhamar jobban állott benne, mint a már akkor a fölsőbb régiókban Kolossus Gauss, és érezhetőleg közelített a helyes úthoz, s Euklidtól fogva legnevezetesebb epochát csinálta az elemek előadásában, melyek az újabb időben három magyar s egy latin munkában [Az Arithmetica Eleje. 1830. — Az Arithmetikának, Geometriának és Physikának Eleje. — Arithm. Elejének javított kiadása. 1843. — Tentamen Juventutem studiosam in elementa Matheseos purae . . . introducendi, 2 köt. 1832—3] czimek alatt meg is jelentek. Ugyanakkor Göttingai speculatiói egyik legfőbb tárgyává tette az Euklidi XI. Axioma megbizonyítását, de az egyes tárgyakról a tanomban szándékozom az illő helyeken szólni.

S bár is mint philosophusnak a világ előtt semmi hírét sem hallottam, munkáiban oly derék, noha még nem egészen helyes, philosophi szellem, eszmék vannak elhintve, szórva, hogy rajtam kívül legnagyobb elméleti philosoph nevet érdemel a földön.

Élete módja, vagy életbeli esze, philosophiája részint ugyan erősen idétlen s boszús, például, mikor a székelynak a fáját akaratosan kétszer fizette ki, s azonban másfelől, törvényes dolgokban is, a hol akar, rendkívül ügyes s előre látó, úgy hogy a mennyi ügyvéd, összesen sem volna képes kiforgatni vagy rászedni.

Kemencze-mester is crszágszerte hires. Ugyanis egy bécsi fényes commissio munkálatja a fakimélő kemenczék kigondolása,

alkotása iránt kevés sikert mutatott, atyám pedig száz meg száz variatióju, mindennemű kemenczéket gondolt, s rakatott önfelügyelete, igazgatása alatt, s részint rakott maga is saját kezeivel, nagy szenvedélylyel, néha egy éjjel tán kettőt is, s azóta jöttek az országban, s úgy látszik másutt is, divatba a Bolyai-kemenczék, melyeket sokan dicsérnek, s melyektől ugyan sok jót megtagadni nem lehet: azonban a kemenczerakás neki, mint a költészet, csak egy koresoma-nemű elfoglalódás volt, melyet részint mások alkalmatlankodására vállalt, részint kétségbeesve keresett; mert mint írta nekem: ha hajdan — tudniillik a 11. Ax. tárgyában — boldogult volna: sem költészetre, sem kemenczerakásra nem adta volna magát, jobb gazda s ember lett volna.

A 11. Ax. tárgya, mint a legméltóbban és legméltóságosabban is, annyira elfoglalták s annyi hevet gerjesztettek atyámban, s annyira óhajtották vele annak tisztába hozását, hogy azt írja: hogy élete boldogságát gondolatlanul s tapasztalatlanul arra tette föl, és hogy ha kikapta volna, ha senki sem tudta volna is meg, hogy ő kapta ki, — mi igaz angyali magas, nemes tűz érzet jele és jelleme, — angyal lett volna, így pedig egész földi életére szerencsétlen, elesett, és hogy ki azt földalálná: megérne egy akkora gyémántot vagy brillántot, mint a földgömb, s több más efféle kifejezetei- s érzeteiből itt csak a következőket emelem ki:

Pomologus, kertész, erdősz, borgazda, bororvos, betegeket electrizáló, s általán doctor is olyan nagy, hogy a rendes doctrokat elhagyva, számosan is sikerrel hozzá folyamodtak. Egy szóval belőle csaknem minden kitölt volt, ha idejét, erejét, kedvét, tüzét czélszerűbben használta, sok szépet-tevés s apró szolgálatok s commissiók vállalása, s haszontalan tárgyakba elegyedés, s ok nélküli költséges erőművészkedés által nem osztotta s fecsérrelte volna el, s a főczélra irányozva, központosította volna: soha különb Poly- s Pan-histor, s általános lángész vagy universalis genius nálánál, rajtam kívül, nem volt a földön; nem vesztegetve sok semmi maschinériákra, s a mesterembereknek, mint kértek, alku nélkül, önvallomásuk s dicsekvésük szerint, bővön fizetve, jobb rendű s életmódu gazda lett volna, s mi legtöbb, a sokszor fél napot tartó elvesztegetett privata, külön magántanítás

s egyéb időfecsérlés helyett tanja tökélyesbitésén dolgozva, többet tehetett volna a közjóra. De ez ugyan hiában való beszéd, hogy mi lett volna, midőn örök változhatlan és isteni böles végzés, hogy minden úgy legyen, mint van. Nekem volt megtartva az isteni gondviseléstől, hogy tökélyesítsem a tant, s boldogítsam az emberi nemet, megvetvén a boldogság alapját.

Itt még csak annyit, hogy Gaussal épen azon esmerkedett meg, hogy a *11-on* gondolkozva, Gauss csakhamar észrevette esze járását, s ifjai hévvel kezét adván neki, e szép szók nyilatkoztatásával kötötte meg a barátságot: „Sie sind ein Genie: Sie sind mein Freund.“ Háltak egymás mellett a földön szalma-surgyékön a Gauss szülőinél falun; a német kolossus apja mészáros volt, ő pedig maga udvari tanácsnok s a többi sok, (majd későbbre, de ezuttal csak Bursch!)

Még egynéhány szokást és jellemvonást szabadjon közlenem egykori tanítványa, Albisi Bod Péter tudósításából:

„1. Saját házánál rendszeren növény táplálékkal élt inkább, s fűszer nélkül.“

„2. Szalmán hált“, (későbbre még éltében megkészítettet koporsójában). „Idegen háznál, ha a vendégszobában nem volt szalmazsák, igen szerény levén kérni, kirakta az ágyneműt s a deszkán hált.“

„3. Őszszel a kertjében saját kezével szedett szilvát kenyér mellett reggelizett. Egykor ott egy idegen kutyát addig türt, míg az otthonosodva, az ajtó nyílásához közel kölyközött, s a bényitóra méltatlankodólag morgott; ezen állapotában háborítani sajnálván, lemondott azon évi szilvaterméséről s veszni hagyta a fákön inkább, mintsem bántsa a bizalommal folyamodót.“

„4. Minden jövedelmét, a mint kapta, azonnal kiosztotta a hozzá folyamodóknak.“

„5. Domáldi szász jobbágysai, a mit allodiumain természetek, elkérve, magok költötték el. Egy évi bortermeése M.-Vásárhelyre vitelét rendelvén, emberei jelentették, hogy nem végezvén még a vetésüket, nagy hátramaradást okozna a vectura; azután, hogy nagyon rossz az út a mély sár miatt, azután, hogy nagy síkság miatt valamelyik marha elkárosul, végre tavasszal, hogy nincs szénájuk, s nagyon beállott a dolog-idő; mindig meg-

hagyta, hogy ily esetekben teljességgel ne vigyék be a bort, nehogy károk történjék.“

Ily okok miatt stoicusi nélkülözni tudása mellett, örökös szükségben volt.

„6. Első felesége szolgálóját gyümölcsárulni a piacra küldvén, történetből arra menve, s kérve a körülálló gyermekcsoporttól, miért csak nézik s nem veszik, azok panaszos hangon „nincs pénzünk“ felevén, azonnal mind kiosztotta köztök az almát.“

„7. Második feleségének leánykorában gyógyíthatatlannak hitt lábsebe levén, a mit csak otthon tudtak, a leány azt tökéltelte el magában, hogy soha férjhez nem megy, s szépségénél fogva még hajlott korában is számos kérőnek adott kosarat. Ezt történetesen fiutestvérétől, a ki tanítványa volt, megtudván, a közönségest túlhaladó ily jellem oly hódolatra gerjesztette, hogy nem nyugodott, míg végre nőül meg nem nyerte a kezét.“

Kihallgatva és elmondva a saját és mások tanúságait, hadd kockáztassam én is véleményemet emlékünk tárgya jelleméről. Méltatlanul feledett hajdani költőnk, Kisfaludi Sándor, azt írja egy helyt:

Az életnek tengerében

Két örvény van: szív és ész,

És ezeknek egyikében

A jó ember könnyen vész.

Bolyai F. ugyan egyikökbe sem vészett, de — mondhatni — bölcsőjétől koporsójáig a Scylla és Charibdis közt hanyódott, hol egyik, hol a másik sodorta el váltakozva.

Igy történt az, hogy a mindennapi élet közlekedésében tréfaival, faggatásával azokat, a kiket leginkább szeretett, vérig boszantotta, s elméssége túláradozását könyüivel szaporította a másik fél, de ő a siralmat újra jó kedvvel birta felváltatni.

Ez az ellentét mutatkozik tudományos pályáján eleitől fogva végig. Láttuk, miképp szakasztotta félbe a mathesisel való foglalkozását a theologia, a melybe való mélyedését, nem „fanatizmus“-nak, hanem inkább mysticismusnak kellene nevezni. Viszszatérve az elhagyott tudományhoz, kedvét iránta nemcsak az ész foglalkozása, hanem a barátság érzelme is, még pedig nagy

mértékben, fokozta és tüzelte. De azután is kiragadta tudományos vizsgálataiból a Melpomene és Thalia szerelme, sőt aprólékos szenvedélyek is, mint a kertészkedés, a kemenczerakás, önhajtotta szekér készítése stb. Szekerével azonban csak egy útát tett, u. m. M.-Vásárhelytől Bonyháig gr. Bethlen Ádám látogatására, a honnan aztán kényelmesebbnek vélte a gróf lovaival és szekerével vitetni vissza magát Vásárhelyre. És ő mindezen eseményeket szintoly tüzzel, szenvedélylyel üzte, mint élte szellemi nagy feladata teljesítését, melyben egyébiránt a mondottan kívül még egy más ellentét is mutatkozik, u. m. az „inductio- és deductio“-é. Hadd világosítsa a mondottat egy idézet az „Arithmetica Elejé“-ből:

„Előszó . . . az okos nevelő a természet fejlődését szermermes tisztelettel kísérje — s annak jeladására figyelmezve, gyengéd, vigyázó kezekkel közelítsen segítségére. — Mindig azokon kezdje, a mit láthat, foghat, nem generalis definitiókon, (nem grammatikán kezdődik az első szólás); s ne kinozzon idő előtt hiába hosszú soru okmutatással.

„Elég van addig, a mivel az eszet rontás nélkül lehet előre készíteni, a gyermeket az ő kedvére hasznosan foglalva el: tapasztalásból szólok — 9 esztendős gyermeket még nem mertem a numeratióra tanítani — elég egyéb van — tanuljon számlálni az ujján s fuszujkával, a mig könnyen ellát — s ugyanazokkal próbálja, hogy ha 4-hez 3-at teszen, meg 2-öt, s 5-öt elveszen, hány marad? ha 2-szer teszen 3-at, hány lesz?

„Tanulhat [a gyermek] jól folyvást olvasni, (a szókat nem szaggatva meg), — tzirkalommal s linéával 3-szöget, 4 s több mindenféle szöget írni; egyközüt vonni; egyaránt állót emelni, botsátani; bizonyos számú egyenlő részekre osztani az egyenes linéát . . . az egyközü 4-szögü átlója által lett két 3-szöget miképpen kelljen fordítani, hogy elfedjék egymást, s mellyik színe mellyikre esik; az egy magasságu és talpu 3 (vagy egyközü 4) szögeket s több a félét, miképpen lehet kirakni egyiket a másikból; hogy esmérje meg ezen egyenlőségnek az imintitől való különbözését — s minekutánna sok egymást elfedhető formákat látott, meg kell mutatni a kifordított keztyüt, mely soha arra a kézre, a mellyen volt, réa nem illik, holott a formák egyenlők — a jobbra és balra menő srófokat, s több efélét.

„Tanúlhat scálát (kis mérték) is tsinálni, s egy 3-szöget kitsibe leterni, többet is egymás után, (még a mezőről is).

„Sok olysnak nevét a Geometriában könnyen (minden romlás nélkül), megtanúlja a gyermek (tsak nem Definitióval).

„Még a lapból is ki lehet azután menni: s a lapoknak az egyenes linéával s egymáshoz való állásokat jól kitsinálva, műto-gatni; s papirosból geometriai testeket tsináltatni velek; későbbben a szabad kézzel való rajzolásba is gyakorolni kell. Egy kis musikát tanulni mindennek jó, többet tsak annak kell, a ki reá született — fő dolog azt nézni ki, ki mire való.

„Ezen kívül vethet kiti téglákat, s abból épithet; melyet tehát a falakat földből tömve is, s a kis épületet eléghetetlen Habáni módon fedheti; s kis kertet is mivelhet.

„Esmertetni kell mind ezek után valamennyire a természettel is: de mind mutatva; hogy ő maga vezetődjk az egyesről a közönségesre; nem pedig azon kezdve: Mik a testek közönséges tulajdonságai? Tekintettel kell lenni erre az aranykorra — ez a kis életek van az ő ártatlanságok paraditsomában — nem kell őket igen hamar a tudás fájához vinni. —

„Minden olysnál pedig meg kell értetni, hogy annak az okát ezután tanulják meg: hogy ők magok kérdezzék ottan-ottan, s mikor lehet kielégittetve, a többivel továbbra igazittassanak.

„Mindenek felett játszodjk és nőjjon a gyermek: a szünetlen való tanítás elnyomja a növés erejét, s az eszet, mint az országút, olyan meddővé teszi — egy maga idejébe esett mag, a késő vénségig terem — az egymásra tett vetésből semmi se lessz — az egyszerre sokféle tanítás pedig kis szajkót tsinál, melyből embert formálni többé bajos.“

Tekintsük meg, már miképp felel meg ezeknek a józan módszer helyeselte igazságoknak és üdvös intéseknek a könyv szerkezete?

Az előbbieket után nyomban — még pedig az „Előszóban“ — „Az Arithmetikai Ön-Igazságok (Axiomata)“ következnek, u. m.:

„I. Az idő szakadatlan mennyiség“; — jegyezzük meg, hogy későbbre fogjuk értelmezve látni, — „de mind csak részetlen, a mi belőle van, s mind más-más van; és akármely s mindenik által is a jövendőre s elmúltra egyenlőül választatik el.

„Jegyzés. Az Ūrnek minden részei vannak mindenkor. Csak arról van szó, a lélek hogy látta szükségesképpen . . .

„II. Akármir bir az Időnek akármely részetlen pontjában, akárminek vagy az Igenjével, vagy a Nemjével; de mind az Igenjével, mind a Nemjével nem bir egyszersmind, azaz egy részetlen időpontban.

„III. Ha A és B által tétetnék az Igenje és Nemje is valaminek egyszersmind, és A van: B nincs.

„IV. Minden dolog az, a mi, és magához egyenlő; és ha A és B egyenlők, akármely egyenlő C és D munkákkal párosítatnak: A -nak mindenik C -vel való származatjához van B -nek D -vel való egyenlő származatja.“

Ez mind igaz, hanem csak azt kell reá mondani, hogy „nunc non erat his locus.“ Lépünk a tulajdonképpi tankönyv kezdetére:

„§. 1. Az Igazság szomja miatt az És végnélkül terjeszteni törekedvén esmérete határát, úntalan munkálódik: azok közül, a mellyeket megkülömböztet, némellyeket öszverak, másokat, a mellyeket együtt talált, külön választ; s a mellyeket maga eleibe állit, nézi; egymáshoz hasonlitja; és azokból, a mellyeket munkálódása előhozott, a mit szükségesnek sejdit, megnevezi; még pedig úgy, hogy bizonyos neven mindég ugyan azt érti, mig magát azon megnevezés határozása alól fel nem oldja.

„Legelőbb, ha A -t és B -t, csupán magát állitván mindeniket maga eleibe (minden helyjétől megválva) meg nem különböztetheti, mintha azon eggy volna: nevezi A -t egyenlőnek B -hez; s így jegyzi $A=B$. Egy kör magához és egy máshoz is egyenlő, ha a kettélőjök diameter egyenlő. Eggy tegyen Idemet, vagy olyant, vagy egyenlőt: eggyoldalú \triangle nem egy, hanem egyenlő oldalú.

„§. 2. De a mellyeket nem lát is egyenlőknek, szereti elválasztani belöllek azokat, a mellyek miatt nem egyenlők; hogy a mik maradnak, egyenlők legyenek. Innen ered a tekinteti egyenlőség: hogy ha A bir valami oly a -val, s B oly b -vel, hogy $a=b$; akkor A -t a -ra nézve egyenlőnek mondja B -hez. Arany golyobis agyag golyobishoz egyenlő nem lehet; de lehet egyenlő azon helyre nézve, mellyet elfoglalni láttatnak.

Az ezüst huszas ötven réz krajezárhoz egyenlő arra nézve, a mit velek venni lehet.

„§. 3. Ha (bár csak gondolatba is) elválasztatik A -ból valami a , s még marad valami: a mondatik A részinek. Mit tégyen darabja valaminek (Lásd*), itt csak példával mutatattik meg: Órának vége s az utánninak kezdete, köz mindenikkel; de akárhány ilyen időpont, ha mind benne van is az Órába, nem darabja (portio) az Órának: több ilyen pontok foglalatiának pedig akármelyik közzülek darabja. Az időpont nem semmi; bár nincs is darabja, (s azért benne változás nem eshetik, mivel nincs benne oly különböző P és Q , hogy valami P -be egyként s Q -ba másként lehessen); de egy folyó, egy égés lobogása, vagy historiai tett egy időpontba állittatik még a vásznan.

„§. 4. Ha valamiből minden elválasztatik, ered a semmi gondolatja; (tisztos Őse a világnak, melyből a minden lett): mondatik Zéro-nak, s jegyeztetik 0 -val, mely jegyet ezifrának hívják.

„§. 5. A Rész és darab képzetéből ered a szakadatlan képzet: adhatván magát elé olyan Q , hogy akármely A és B dararokból áljon, azoknak van valamely azonegy köz része: neveztetik ez szakadatlannak (Continuum). Ilyen az Ūr (Spatium), Id (Zeit, idő lehetne Wetter) a héjj (Superficies), a linéa et.

„§. 6. Az egyenlőségből és valamely Q -nak darabjaiból ered a mennyiség képzet: találván az ész olyan Q -t, melynek ha A és B darabjait vizsgálja, talál benne egyenlőt. Innen egy szélesebb képzetet formál az ész, minden olyan q -t, a melynek vagy nincsen darabja, vagy akármely A és B darabjai olyanak, hogy A (vagy darabja) = B -hez (vagy darabjához); mennyiség-nek nevezvén: (mintha az ilyennek azon kérdésre, mennyi? csak a terjedése határa kérdeztetnék).

„Ilyen az Ūr, az Id, az egyen (recta) kör, srofflinia, a lap (planum), gömbnek (sphaera) henger-nek héjja; az ūr-pont, Idpont, a Zéro, bizonyos számú ūr (vagy id)-pont st.“

Igy folytatja B. tovább a deductiot szép renddel és bámulatos következetességgel, mi a legkonokabb evolutionista tetszését is megnyerhetné, a función, a véges és végetlen sorokon, coor-

*) Az idézet ki van feledve.

dináták tanán, a differentialis, integralis calculuson át a combinatoria analysisig, mindig elvont elméletileg, míg a 61. §-ban valóban az Arithmetica elejét kezdi meg a numeratioval és bevégi a 100. §-ban a kamatozó kamat és jövedék számításával.

Hogy miképp hozza ki a számvetési- és algebrai rokonműveleteket, arra is szolgálok egy könnyen érthető mutatvánnyal. (30. §. egy kis stylaris módosítással).

„S még egy gondolat; ha ezek“ (egy szorzat tényezői) „egyenlők: A -nak a -ra, s a -nak A -ra nézve következő megnevezést adni.

„Ha $\frac{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}{a \cdot a \cdot a \cdot \dots \cdot a} = \frac{A \cdot A \cdot A \cdot \dots \cdot A}{A \cdot A \cdot \dots \cdot A}$, s az a -k száma feljül n alól m , az A -k száma feljül N alól M , és $\frac{n-m}{N-M} = q$ -val, vagy q -hoz végnélkül közelíthető mennyiséggel¹⁾ s A is $= B$ -vel vagy B -hez végetlenül közelíthető mennyiséggel: akkor B a -nak q jelű rangjának vagy csak q rangjának (potentia exponentis q) mondatik; a pedig B -nek $\frac{1}{q}$ rangjának (radix gradus q).“

Ez hát a potentia theoriája, illetőleg értelmezése, melyből következőleg van deducálva egy számvetési szabály és symbolicája:

„§. 76. . . . I. könnyen látszik (§. 30-ból), hogy ha $\frac{a \cdot a \cdot a \cdot a}{a \cdot a} = \frac{A \cdot A \cdot A}{A \cdot A}$ akkor A , $a^{\frac{4-2}{3-2}} = a^2$ -nak és $a^{\frac{2}{\sqrt{A}}}$ -nak mondatik; de $\frac{a \cdot a \cdot a \cdot a}{a \cdot a} = a \cdot a$ s $\frac{A \cdot A \cdot A}{A \cdot A} = A$; tehát $a^2 = a \cdot a$ és $a = \sqrt[2]{a \cdot a}$.

II. Ha $\frac{a \cdot a}{a \cdot a} = \frac{1 \cdot 1 \cdot 1}{1 \cdot 1}$; $a^{\frac{2-2}{3-2}} = a^0$ -nak mondatik s mivel $\frac{1 \cdot 1 \cdot 1}{1 \cdot 1} = 1$, $a^0 = 1$ lesz és $a = \sqrt[0]{1}$, a hol látszik, hogy a helyibe akármit lehet tenni, tehát $\sqrt[0]{1}$ -nek számtalan becsei (valor) vannak, mint $\frac{0}{0}$ -nak.

III. Ha $\frac{a \cdot a}{a \cdot a \cdot a \cdot a} = \frac{A \cdot A \cdot A}{A \cdot A}$, akkor A , $a^{\frac{2-4}{3-2}}$ -nek mondatik; de $a^{\frac{2-4}{3-1}} = a^{-2}$; tehát $a^{-2} = \frac{1}{a^2} = A$ és $a = \sqrt[2]{A}$.“

¹⁾ »Tendit ad limitem q «, B saját jelzése: $\sqrt[\quad]{q}$.

Mindezek kétségtelen igazságok, csak az a kérdés, hogy alkalmas-e felfogásukra az a ki legelsőbbé látja, hallja vagy tanulja? Az adott mutatóványok mindenestre magyarázatául szolgálnak annak a szomorító ténynek, hogy nagy eszű és tudományu férfiu soha kevesebb sikert mint B. oktatásával nem aratott és általános panasza tanítványainak, egy-kettő kivételével a volt, hogy „nem értik.“

És még szomorítóbb az, hogy ezen a bajon a „Tentamen“ sem segített.

Ugyanis, mi az a „Tentamen“? Egy bámulatos encyclopaediája — nem, hanem — codex az elméleti mathesisnek, egy tömör, szilárd épület, mely széles és biztos alapra van fektetve és a melynek minden darabja oly szorossan van egymáshoz illesztve, hogy egy téglát is belőle, elvenni vagy egyet is hozzátenni az épület biztonsága és symmetriája csökkentése nélkül nem lehet. Szóval alkalmazva megtestesült philosophiája a mathesisnek, a mely a maga nemében egyetlen egy. Megírták ugyan elegenden, kiki a maga módja szerint a mathesis elméletét, illetőleg philosophiáját, de oktató könyvekké nem váltak a rendszereik. A dolog egy adomát juttat eszembe. Az Athenaeiek két architectust hívtak meg egykor, hogy adjanak bizonyos építésre tervet. Az egyik hosszasan, részletesen előadta a gyűlés előtt miképp fogja az épületet alkotni. Társa pedig csak annyit monda: „a mit collegám oly ékesen elbeszél, én megcsinálom.“ Mondanom sem kell, hogy B. F. az utóbbi építőmester képét viseli. Tegyük hozzá, hogy az előadott tanok, theoremák és problémák között kevés van, a melyet ő ne birna inkább vagy kevésbé új oldaláról mutatni be, úgy hogy munkája a szakértő és a tudományban jártas férfiaknak is érdekes olvasmányul kínálkozik.

De biz' itt is teljesülve látjuk azt az oly gyakori tényt, hogy „sok a hivatalos, kevés a választott“ vagy, a nemzet-gazdaság nyelvén szólva: a kereslet jóval csekélyebb mint a kínálat, (a kelés nem felel meg az árulásnak). Olvasám feljebb a fia nyilatkozatát, mintha apja mathesisi s philosophiai munkáit csakis ő használta volna. Olvasták biz' a „Tentament“ — bár kevesen — mások is. Biztos tudomásom van, hogy korán — igen korán — elhalt két tanítványa Dr. Jakab Lajos és Ilenczfalvi Szász Pál, később-

re B. kedves barátja, N. Kőrözi tanár és „jeles lyrai költő“, továbbá Vajda Daniel, meg n.-enyedi volt tanár, azután B. Eötvös J. ministersége alatt államtitkár: Szász Károly és utoljára, de nem legalább, Gauss igenis olvasták és „használták“ a jeles művet. És ha többen nem is lettek volna, természetes magyarázatát adhatni. A mi tanítványait illeti, ha ezek legeslegnagyobb része tanáruk előadásait nem értette, hogyan érthette volna az alapul szolgáló vezér- vagy kézikönyvet?

Hiszen magunk is a Tentament, minden feljebb vázolt érdemei ellenére, czélszerű s kezdőnek való tankönyvnek nem tarthatjuk. A kész tudós pedig az ilyes könyvben kettőt keres: 1) Új fogásokat, melyek az eddig elé oldatlan problémákat megoldják, vagy a megoldás bajos és hosszadalmas eljárásait egyszerűsíték. 2) A tudomány terén e mai napig függőben maradt egy vagy több kérdés mindenekielégítő eldöntését. Ily ügyek: a) A negatív mennyiségeké és mekkoraságoké, melyeket a rólok irt, mondhatni könyvtár, sem hozott tisztába. Azt a követ, melyet Carnot gördített az útba, még senki sem morzsolta teljesen el. B. F. egyfelől a pozitivet és negativet az addendustól és subtrahendustól nem csak fogalmilag, de symbolice is megkülönbözteti; Dumas a negatív szám abszolút fogalmát képtelennek állítja. Az ügyet egyik sem végezte be, mert ime a tanár és akadémista König Gy., nem régebbe kiadott algebrájában néhány lapot tölt be az ellentétes mennyiségek fogalma fejtegetésére. b) Az imaginaria quantitasok elmélete Cauchy, Kerekes, Bolyai F. fejtegetései s Gauss „keresztben álló“ (transversalis) műszava után is, melylyel ő a mathesisi bogot, mint Alexander a Gordiusit, elvágott-nak vélte, ma is oldatlan. c) Annak az állításnak, mely szerint a numericus egyenletnek annyi számú gyöke van, a hányadik a fok, minden újabb bizonyítása egész a „Riemannsche Flächeig“, csak azt tanúsítja, hogy a korábbiakkal nincs teljesen megelégedve a mathematicus világ. d) A „differentiale“ igazi mivoltát sem magyarázta ki sem Newton fluxioja, sem Leibnitz véghetetlen kicsínnye, sem az Euler „semmi és még is valami“-jé, sem Lagrange derivatumai, sem a születő vagy az enyésző arány; sem a *határ* eszméje. e) Végre az egyközűek elmélete sincs mai napig is tisztába hozva. Már pedig a két rovatbeli fennforgó vagy

függő kérdésekre vár felvilágosításokat vagy éppen a vita eldöntését a tudós világ; de a Tentamen az elsőbeliekre keveset¹⁾, a másodikbeliekre semmit sem nyújt.

„Hogy ne nyujtana?“ gondolják magukban szakértő hallgatóim. „Hisz a Tentamen I. kötete 437—502 lapjain meg van vetve az alapja annak a tudománynak, a melyet most: „nem Euclidesi“, vagy „absoluta geometriá“-nak „pangeometriá“-nak sat. neveznek.“ Mindjárt felelek az ellenvetésre, csak hogy előbb egy kis világot kell vetnem az ügyre a nem szakértők kedviért.

Euclides az egyközűek elméletét arra az axiomára (postulatumra) alapította, hogy ha egy egyenes vonalra két más „egyen“t (Bolyai) állítunk, s a keletkezett két belső szögök összege 180° -nál kevesebbet tesz, az utóbbi két vonal eléggé megnyújtva egy pontban találkozik és metszi egymást.“ Ennek az állításnak teméntelen mathematicus fáradozott a megbizonyításával, úgy hogy könyvtár telnék könyveikkel s értekezéseikkel, és az ügy ma is ott áll, hogy sophisma vagy paralogismus nélkül megbizonyítani lehetetlen. Az erről való meggyőződés némely mathematicus agyában azt az ötletet keltette, hogy talán nem igaz az idézett axioma? De a kétség nem megy odáig, mintha általában hamis volna, mert tapasztalás és geometriai constructio azt bizonyítja, hogy ha a 180° -ból hiányzó szög szembetűnő avvagy csak megmérhető, a két álló vonal minden bizonnyal metszi egymást. Hiszen ha úgy nem volna, kártya tornyot sem építhetnének a gyermekek. Hanem a kérdés az, vajon ne lehetne-e a pótszög oly parányi, hogy a két álló vonal örökösen közelednének egymáshoz és még sem találkoznának. Lehet biz' az, mondák némelyek és a feltevésből két feladat keletkezett. Első, a feltevést venni alapul s az Euclides-féle geometriának azokat az állításait, melyek a paralelák elméletétől függenek, a szerint módosítani. Pl. Euclides és minden eddigi geometria szerint: „a háromszög szögei összege 180° ; se több se kevesebb; ama feltevés szerint pedig kevesebb is lehet. Megint a szerint a kör geometriai constructioval négyzeshizhető. A második feladat az, hogy sem a szóban forgó axio-

¹⁾ Én kettőt tudok. Egyik a Bezout képlet általános érvényessége bebizonyítása. A másik a sorok convergentiája critériuma, melyet későbbre Abel is feltalált. Köztudomásúvá az utóbbi hátrahagyott munkái által lett.

mát, sem a vele ellenkező feltevést megbizonyítani nem lehetvén, az egész dolgot mellőzzük s egy attól, tehát az axiómától merőben független, geometriai rendszert alkossunk, mely az Euclides-féle geometriát theoretice és practice helyettesítse és a neve a főlebbiek következtében „absoluta,“ akár nem Euclidesi geometria legyen. Van biz' ennek a követelt tudománynak több elhallgatható neve is, melyekre szerintem szintoly szüksége van, mint rosz úszónak a parafa-övre; ámbár, mint láttuk, ifjabb Bolyai az emberiséget akarta boldogítani vele.

A kettős bog megoldására ketten vállalkoztak majdnem egy időben és egymásról semmit sem tudva: az orosz Lobacsevszki és a magyar Bolyai János. L. 1826-han kezdte hirdetni a tanait, a B. munkája a „Tentamen“-hez mellékelte: Appendix. Scientiam spatii absolute veram exhibens: a veritate vel falsitate Axiomatis Euclidei (a priori haud decidenda independentem; adjuncta ad casum falsitatis quadratura Circuli geometrica“ — czim alatt.

Igy született a „pangeometria,“ miben B. Farkasnak csak annyi része van, hogy a „Tentamen“ végén „Generalis conspectus geometriae“ czim alatt philosophiai áttekintését adja az űrtannak, melyben e XI. axioma nehézségeit felhozza, de merőben legyőzhetetleneknek nem tartja és néáltalán lehető megbizonyítására bizonyos segéd axiómákkal, utat is mutat. Kilencz ilyet állít fel, Baco módjára osztályozva és nevezve, u. m. helyzeti (situs) ax. 3; mekkorasági (quantitatis) a. 4; távolsági (intervalli) a. 1; és hasonlósági a. ismét csak 1. A többit, minthogy megvallom nem értem, elhagyva, az utolsó ez: „Egy gömböt se lehet bármely másiktól megkülönböztetni más minőségénél, semmint mekkoraságánál és helyénél fogva.“¹⁾ Aztán hozzá teszi, hogy ha azokkal az axiómákkal vagy velök egy értékűekkel sem sikerülne a megbizonyítás, nincs más viszonytalan (absoluta) geometria, mint az, a mi az (idézett) „Appendix“-ben van felállítva („stabilita est“) B. F. tehát a XI. Ax. bízonyíthatatlanságáról nem volt meggyőződve; már pedig csak ez a meggyőződés szolgálhat alapul az absoluta geometriának és így az az ellenvetés, hogy B. F. a pa-

¹⁾ Tent. II. p. 492. „Sphaera nulla per ullam qualitatem, praeter magnitudinem locumque ab ulla alia discerni potest.“

rallekák theoriájában valamit döntött volna, elenyészik. Az „Appendix“ a „Tentamen“-nek nem része, hanem csak hozzája kötött külön könyv.

B. F. a fia vállalatának teljes igazságot szolgáltatott e szávaiban :

„Minden lehető rendszert általánosan összefoglalván az „Appendix“ szerzője kiváló elmeéllal fogván a dologhoz, egy minden esetre függetlenül igaz geometriát szerkesztett és e munka toldalékában közzé tett.“¹⁾

Ez ellen B. Jánosnak eleinte — mint fenn közlött saját nyilatkozataiból kitetszik — semmi kifogása sem volt. De későbbre, midőn beszélgetéseik közben az apja azt találta — igazsággal — mondani, hogy Gaussnak is voltak odavágó eszméi, felfortyant az ifju s azt vette fejébe, hogy őt a prioritástól meg akarják fosztani s azzal vádolta az atyát, hogy elárulta az ő gondolatát Gaussnak. Ebből aztán botránkozató tüzes vita keletkezett köztök, mely a fiuban, még apja halálos ágyánál sem enyhülő kiolthatatlan gyűlölésséggé fajult.

Térjünk más tárgyra.

És már most igénybe veszem a parlamenti szólásszabadságot és kijelentem azt a véleményemet, hogy a „Tentamen“ újra való kiadására „sufficiens ratio“ nem létezik. Könyvet akkor szoktak újra nyomtatni, mikor az előbbi kiadás példányait kereskedésben vagy raktárban nem kaphatni, úgyde a Tentamennek vannak még feles eladó példányai. Minden esetre elégséges a kereslet kielégítésére. Annál is inkább, hogy a figyelmet reá, nem maga a munka teste vagy zöme (corpus), hanem a B. János irta „Appendix“ vonta. Ugy de ezt Hoüel (olv. Hovel), a ki az eredeti példányt tőlem kapta, francziára lefordította és Párisban 1886. kiadta, minél fogva e tekintetben is kielégíthető a szükséglet. E szerint a rendezendő új kiadás valószínűen — német mesterszavakkal — „bolt-ör“ (Ladenhüter) és „takaró-papir“ (Maculatur) szerepet fogna viselni vagy legfeljebb a tetemesen leszállított áru

¹⁾ Omnia systemata nobis subjective possibilis generaliter comprehendens Appendicis Auctor, rem acumine singulari agressus, Geometriam pro omni casu absolute veram posuit; quamvis e magna mole, tantum summe necessaria in Appendice hujus tomi exhibuit. Tent. II. 480.

könyvek névsorát fogná saját becse rovására díszíteni. Azonban, minthogy az én ellenzéki felszólalásom az akadémia határozatát, szint oly valószínűen — mondhatnám bizonyosan — nem fogja megváltoztatni, szabadjon legalább arra kérnem, hogy legyen az új kiadás diplomatische hü mássa az eredetinek! Nevezetesen, ne ejtsék meg azt a csufságot hazánk nagy fia művén, a mit lelkiismeretlen zenészek tettek és tesznek egy Bach, egy Händel szerzeményeivel, midőn partitúráikat meghamisítják, vagy a mit egy Dresdai karmester csinált, a ki Weber halhatatlan operái előadásakor bizonyos hangszereket más újabb neműekkel cserélt fel; azaz, hogy ne változtassák meg a B. symbolisatióját és az ő saját jegyeit, melyek deductioinak, definitioinak és elméleteinek — és csak azok — felelnek meg, ne cseréljék fel a mai nap használni szokott szélesebb és határozatlanabb értelmű jegyekkel! Tovább nem fűzöm és csak annyit mondok, hogy véleményemet bátran merem Európa valamennyi akadémiajának és mathematicai társulatainak itélete alá vetni.

E nyilatkozatommal az ész rovata tárgyalását bevégzettnek tekintem és még csak a szívéhez, mely Bolyainak irodalmi munkáiban mutatkozik, lesz még egy néhány szóm.

A művek megjelenések sorában ezek:

- 1) Öt szomorú játék. Irta egy hazafi. Szebenben 1817.
- 2) A párisi per. Egy érzékeny játék. Öt felvonásban. M.-Vásárhelyen 1818.

3) Pope Proba-tétele az Emberről. Anglusból fordítva. Más poétákból való toldalékkal. (n. n.) M.-Vásárhelyen 1819. 8-rét.

Tudva van mai nap, hogy Bolyai F. az „Öt szomorú játék“kal az akkori „Erdélyi Múzeum“ társulat hirdette jutalomra pályázott. De oly kevés figyelmet gerjesztett velök, hogy a bírálók komoly vizsgálatra sem méltaták, hanem egyszerűen eldobák. Szerzőjüket ez a méltatlanság nem ejtette kétségbe, hanem előfizetést hirdetve, maga költségén nyomatá ki 500 példányban. Az előfizetők (nem teljes) száma — mind Erdélyből — 67 volt, kik között B. F. nevét is olvassuk, mert a hirdetés, mint maga a könyv is, névtelenül jelent meg, ámbár a szerző neve nyílt titok vala. Nem olvassuk ellenben sem a Buczy Emilét, sem a Döbrenteiét, sem növelvénye G. Gyulai Lajosét, holott emezzel egykoru főren-

dü ifjakéi diszlenek a lajstromban. A 67 előfizető összesen 160 példányt rendelt meg s azon kívül B. Kemény János 200, özv. G. Petki Jánosné 100 frtot adott a nyomtatás költsége fedezésére. A könyv megjelenése növendék koromba esvén tanuskodhatom arról, hogy olvasói egyaránt szerették és bámulták és most érettebb észszel ki kell mondanom, hogy ítéletökkel sokkal közelebb jártak az igazsághoz, sem mint akkori pályabírái és az újabb kor kritikussai. Szerintem a feldolgozott tárgyak „tragicuma“ ellen aligha Beöthy Zsolt is tehetne kifogást; a jellemek eléggé kidomborodók és következetesek, a bonyodalom érdekfeszítő és a katasztrópha természetes. Egyetlen egy kétségtelen hibája a tragoe-diáknak a metaphorák tulhalmozása, miszerint majd minden személy és minden helyzetben erősen virágos nyelven beszél. Pl. „Mohamed“-ben, Irene, a kinek a szultán megparancsolta, hogy „fényesen öltözve“ jelenjék meg vele együtt a hadserge előtt, jó reménnyel teli a következő monologot szavalja: „Jövel a te ábrázatod fényébe oh Nap! természet' szép mátkája! . . . feketén gyászolta távollétedet: meglátod virágain könnyeit; én is mint ők, az éjjel öltöztem elődbe, s én is elődbe viszem harmatomat! mosolyogj réám is; s fess újra bé a Mahomed szívébe! Mutasd meg nekem az én atyám fejr hajait (sic) is s azután vedd magadhoz szemeimről a harmatat! . . . Az éj setét ábrázatja titokkal teli hallgatott, s a midőn kérdettem; vakon a te szineidbe mártva ecsetjét, egybe nem illő képekkel töltötte bé az ürességet; némelyik olyan szép rózsaszin volt, mint a hajnal a kék habokon, de ábrázatját cziprus-koszoru szomorította, s rózsáin koporsó férgei másztak: így festett egy éjtzaka a szép Mahomed lelkébe is, de annak nincs napja, s nékem az örök-éjjebe kell szeretnem.“

E bizony magában is elég tarka s még kedvezőtlenebb világba esik, ha pl. Lady Anne monologjával (Rich. III. A. I. Sc. 2), vagy az Orléansi Szüzével (Schillernél) hasonlitjuk össze. És általában a sok kép nem egy helyt, mint itt is, gyengíti a különben nem hiányzó pathost. De szolgáljon némi mentségére B-nak, hogy metaphorái talpraesettek és oly következetesek, hogy csoportjai az allegoria terére csapnak át. Egyébaránt hibáit maga a szerző is sejtette és könyvét »Hazájának« dedicálva és nevetlenségét mentegetve imígy nyilatkozik:

„ — — 3) Én kritikát majd semmit, s Poétai munkát is keveset olvastam: azért sok hibát meg nem esmerék [értsük: nem veszek észre]; „s sok“ [nem „hiba“, hanem „gondolat“ sat.] a mit magaménak tartok, másé lehet; igyekeztem nem lopni, de az is megeshetik, hogy mint egy álomba[n] magáénak jön elé az embernek, a mit az előtt látott . . . — — egy szerencsére . . . kibocsátom a szelek közé tsonakomat; nincs rajta mindenem; s ha el-vész is, megnyerem azt, hogy egy álomból felszerkenve a Poézis adójáról quietantziát kapok . . . s akármint ragad is ezután egy fatytyu kívánság, meg-vetem, mint egy meg-tért ifju a rosz személy édesgetését . . . s mindent inteni fogok, a [kit a Musa szerelme ragad . . . különösen azon hiábavaló ifjak szerencsétlen legioját; kik egy leghazugabb reménység contoijára semmit se tanulnak. — — Esmerje meg minden a maga elementumát, s éljen abba. — — — A kit akaratja ellen nem ragad a Pegazus, Pindusra ne másszon: s a kit elragad ragadja meg az is a kantárt; hogy le ne vesse a déltzeg: engem-is ha le-vett, nem lévén embere, enge(d)tessék meg titkon jajgatnom!“

Mindezen tiltakozása ellenére egy évvel azután új darabja —, ezuttal nem szomorú játék, hanem dráma jelenék meg, mely az előbbiek előnyeiben és hátrányaiban osztozik s általában ki merem mondani mindnyájokról, hogy magyar földön született akármely drámai művel versenyezhetnek s a színpadon sem veszítik el hatásukat.

Nem tudom mi tette oly kedvessé és kapóssá hazánkban a Pope Essay on Man czimű didacticus költeményét, hogy három tolmácsot is kapott, holott annyi remek mű vár magyar fordítóra. Az első Bessenyei György, (a ki valami egyszerre excerptanak és paraphrasisnak mondható átdolgozatból fordithatta; mert az eredeti angollal lapról-lapra összehasonlítva is alig vagy éppen nem lelem meg bennök a megfelelő helyeket), 1772. adá ki Bécsben verses forditmányát. Utána 47 évvel láta világot a B. F. prózai fordítása „anglusból,“ a mely, mondhatni, egészen hű. Toldalékul hozzája van csatolva az eredeti versszabást megtartó rimes versekben: „Az Örömhez,“ „A Harangról“ és „az úgynevezett Resignatio“ Schillertől. Ez után merőben felesleges volt a „Próbátétel az emberről sat.“, melyet Héczei Pál 1829. ada ki s a melynek sem hűségét sem 18 tagu hármóniátlan verseit nem dicsérhetem.

Goethe valahól ezt írja: „Mindent megfontolva úgy találom, hogy én népszónoknak születtem; de mivel az én népemnél szónokolni valót nem leltem, füstbe ment az életem.“ Hasonlóképp nyilatkozék B. F. nekem bizodalmas beszélgetésünkben: „Én bizony, barátom megvallo, hogy egész életem eldiskuráltam.“

És ezzel bevégzem a mély eszü, dús képzelődésü és ritka jó indulatu nagy férfuról vázolt emlékbészédemet.

Dr. Brassai Sámuel.

Toldalékul.

Jelentés.

A következő életre megértt csecsemő, 9-dik hónapban (1-re tíz évet számítva) megszületvén; a nyolcz X. alatt sok x -et irt tanár, azon felsőbb táblához, melyen az elébbin esmeretlen maradt x -ek megfejtetnek, örömmel menyen tanulónak.

A' dombról látszik: vissza nézve, mily kicsi fárasztott-el—; 's elé mily véghetlen mező 's kék hegyek nyilnak új életre.

Búcsuja. Isten veled a' földön-is égi széptermészet! légy mindég menedéke a' bús szívnek, a' sokaságból ki vitt sebek' fájdalmát enyhítve magányad' bájjaival —; 's vigasztald minden csüggedő gyermekeidet!

A' tavasz' fergetegeinél, mikor láthatlan kéz a' fekete fellegre villámmal ír, 's az ég a' földre dörgéssel szól: mutasd fenn a' szivárványt, 's alatt annak szineivel nyílo megöntözött mezőt —; 's hallatd estve, mikor a' hold, bús sugáiraival a' sirkereszteken 's dült kövek' mohán múlat, számtalan jajjak utáni csendben, az éjj lantossának túlvilági hangjait —, mig a' halál az új sírokat járja a' rothadás mihelyét szorgatni. —

Mikor a' nyári nap éget: mutasd az aranyallo hullamokon jöni a' tél' reményét — 's a' még éretlen gyümölcsnél ints az őszre.

'S ősszel mutasd: mily nemes ágak' gyümölcsével kedveskednek a' hajdon megsebesített csemeték —; 's mily szép gerezdek nevetnek a' szabadon nem hagyott megkötözött venikékről. —

Télben pedig mutasd a' megannyi oltárokról égre menő füsteket; hól minden gazda mint egy házi pap a' hálával szentelt évi áldást osztja az övéi között —; 's mutasd a' jövő tavasz' rügyeit. —

'S öleld-be végre az egész év' körébe gyermekeidet! 's mutasd-meg, hogy minden tél után az örök körben tavasz következik —; segítsd is a' leváló formából a' benne alakult szellemnek kiszabadulását! 's a' megnőtt szárnyakat repítsd a' fészekről felsőbb kör' tavaszára! az utolsó fájdalmat enyhítve részint azzal, hogy az anyai esicstől elválhatásra meg kell azt keseríteni — részint azon túl az örök Atyához vivő feljebbi körek véghetlen sorával —, melyen halál angyala viszen a' következő emeletbe.

Örökkévalóság' felséges útja! innen, hól a' szeretetkereső majd mind jeget, 's az igazságkereső sok kemény héjtöréssel kevés belet lel — 's a' hól valami szép van mind kívül tétetik, bé rejteni minden rútat — 's a' ritka nyílt kebel csak lö-célt mutat —; a' csalódások' 's kísértetek' éjszakáji 's számtalan jajgató 's jajgatlan csak könnyezni tudo sebek közül, azon kedvezőbb égek alá, hol mind édenibb vidékeken újabb meg újabb mennyei kútfők várják az igazság' 's szeretet' szomjával érkező útat.

Isten veled egyike a' Mu'sák' hegye' aljáni halmoknak! melyen fél-száznál többszer láttam a' földi természet' köre' irását: 's emberiség' mivelésére szentelt falaidat, a' viharok után visszatért napok és holdak' fényén, messziről köszöntse mindig a' jövő Maros! 's azon ablakok világa, melyen belől a' jövőendő virágzik, mind azoknak, kik által fenn állnak, esti illuminatioja legyen! —

Nem messze ezen a' halmon egy nemes temető van; hól a' szörnyü kicsi tudásunk 's véghetlen nem tudásunk' esméret-fája alatt, mutatják a' Newton 's Archimedi nevek, kik nyugosznak (a' szó értelmében) — Századok' 's ezredek' tisztos koporsója! ezt látogassák az ifjak: rövid a' vándor út, de belső készületet kíván, mellyel feltámasszák a' porból az óriási halottakat —; 's oly napokat esmerjenek, melyeknek világa lementök után is fenn marad — 's oly világosságot, mely a' halált, mind annak a' mit kiolthatott, hamvairól megszégyeníti —. Felhat ennek sugára az örök-zöldfa' koronájára; 's az egy-egy levelen rágódó tudósok' legiója között az ágaknak véghetlenbe hágó sorára mutat; melyen minden új étellel felsőbb ágazatra emeltetve,

biztos az örökkévalóság' útazója soha el nem fogyó tápja iránt — kivált azon halhatlanak társaságába, kik a velek esmerkedni kívánoval lelköket közlik. —

'S így kicsi helyt megútazhatni a' földnek 's időknek távjait: 's még ezen az embəri nem' feltámadt diszeivel megvilágosuló halmon, a' kicsi tudás 's véghetlen nem tudás' esmeret-fája alatt *Urániának* is egy kápolbája emelkedhetik: csak a' helyett bálványokat ne emeljen a' hiuság, 's fényen nem vakuló ifjú a' kicsinységünket értő véneket hallgassa-meg, hogy az utána következtől meghalgattatni méltó legyen —. Ma *Horatz* az ifju leírásához tenné *Censor castigatoreque majorum*.

Pascal azt kérdőnek ki a' legjobb tanácsadó? Az idő (úgy mond): de nem az, mely zúzmarás fővel az ifjuság' bolondsága' elviselt rabszíjját foltozza — 's a' jég-csapok is nemesak templom vagy bibliothéka, több kkal tele koresma-fedélről is jöhetnek —; hanem az az idő, melynek még Májussába leérkezett a' felsőbb tavaszi ezüst-tetőkörli intés —. 'S az ily vénülés a' körét lejártt természet: midőn estve levetkezik, hogy ho-lepel 's kőd-szem-fátyol alatt pihenve új Májusra öltözzék — 'S im! az örök ifjuság' kulesa. —

Példát hagyott az ezen halmon nevedett elfelejtetlen Püspök-fia az Anyának: nézzen fel az ifju az évek' grádicsán, melyen mint egy Jákob-lajtorján' a' vénség' ékes koronájával, minden fokozatrol vissza-nézve, nem maradt-é valamely hálával ados? oda hágott, a' hová angyal szállott-le, az örökkévalóság' virágát a' földi porból át-ültetni. —

De oh ifjuk! mig ezen grádics haz érnétek, azon lév aequator alatt kell elmennetek, hol az oriást legyőzött Dávid is elesett —. Sok örömeikkel fog kínálni a' csalárd piac, contóra is; de az elrepülő pillanat holtigi adossággal hágy —; jobb a' nevedő örömet szülő elmuló fájdalom: sebesítsétek meg az as'iai vad tőkét, 's oltsátok meg europai nemes ággal, mely a' mivelt-ség egére derüljen; ezen örök-zöld fa alatt találjátok meg azt a' szépséget, mely vénülve szépül.

De mikor a' hajnal megkettőztetett czillaggal, 's az ég' kristály-vizein gyúladó ro'sa arczokkal jön — 's azt vélnétek, most nyílik az örök nappal' virága, 's most van az a' szó *Légyen*

világosság! olyan sötétség lesz, melyben akkor lesz világosság, mikor Delila, kezében a' Sámson' hajával, 's szemével annak szemé tolyatásán fehér fogakkal nevet.

Ez a' Sz. György éjtzakáján fattyu kinesre vivő boszorkány, még a' Sz. Mihály, Sz. Márton, 's téli Szentnek az okosságának elalvási éjszakáiban is megjelenik ugyan: de a' tavaszban tudja 's szereti megnyomorékítani az esztendőt,

Megfordulás a' taktika itt: csak hát pai's itt a' nyil ellen: átalán pedig hogy minden ellenség ellen erős vár őrizzen, *szűnetlen imádkozzatok!* az-az 1-ben: Elnem maradó útitársatuk legyen annak eleven érzete, hogy a' Fő Atya előtt vagytok, ki a' legbelsőbbeket is mint a' földi Atya a' külsőket, úgy látja.

2-szor. A' planéta nem tudja 's nem érzi, 's nem is nevelheti azon vonzódást, mellyel a' nap pályában tartja: a' lélek a' bel-nap' sugárán testesülve mintegy elfogva, eredeti kútfejéhez érez-vissza, 's érezvén közeledik, 's közeledvén arra a' bizalomra ragadtatik, hogy szótlan vagy szót alig találó sohajt bocsásson, köre' sugára' kimérésére világosságért, 's bétöltésére erélyért! — 's a' bizalmas fohászra le-is száll mindenik — Holt része az egésznek az, melynek útja annak szívéhez nincs. —

3-szor. Azt a' kört, melyet a' felsőbb nap mutatki, híven töltésék: ki nem csappongva; hogy a' pokoli búrján-magokkal lesbe álló ördög ürességet ne találjon. —

De hogy a' körre nézve meg ne csalódjatak, tudjatak meg; hogy a Poézis a' szerelem és halálhaz csak nem 3-dik kivételetlen adó: ugyan-is a' testi fogságból természetes a' hazarepesés, különösön azon a' fényen, melyen az ifjuság virágzik —; csak hogy ezen repesés' kéjje a' teendőket könnyen elfelejtetve, szint annyi nyomorékot csinál mint a' szerelem —; legioja az ifjaknak, kik ezen olesobb koszorú reményébe meg vetik az igaz tant; 's álmodott tündér-várból inkább készülnek a' fellegek' meg aranyzására, mint az aranynak a' méyböli kihozására —; 's az álm 's vár eltünvén, az aranyas felhők' sárjában óbrednek fel — sok milliokból van 1 híva poétának, 's a' többbitől erőszakat szenvedő musa nyomorékot szül — *Si paulum a summo discessit, vergit ad imum.*

4-szer. A' Mi Atyánkban minden kérés, fogadással feltéte-

leztetvén: mikor azt kérjük, *ne vigy a' kísértetbe*, fogadjuk, hogy messze kerüljük, 's nem maradunk a' bűbajos lángra sodródó bogárnak —. Mikor a' kenyeret kérjük, mind a' külső, mind a' belső megszerzésére részünket megtenni ígérjük, 's arra csak az áldást várjuk — 's a' megszerzettel úgy élünk, hogy elrendeltetésünknek feleljünk meg.

Így a' külső és belső *munkásság*, 's annak szerzeményével vissza élés nélküli élés az-az a' *mértékletesség*, két olyan védangyalatok lesz; melyhez csak azon úti lámpa, hogy mind külső mind belső meneteletők a' Fő Atya előtt foly, ki ne alügyék, áldottak lésztek, 's legyetek is! Isten véletek!

Én tavaszomból akkori barátim temetőjén egyedül a' halál' kertében egy idősa, melynek havas feje a' lement nap után hajlott, 's udvából bagoly húhog a' hajdon filemile-hangok közt virágozott remények koróji felett —, midőn Sz. Mihály, Sz. Márton nyaraik után, az új évi szolgák is hagynak el, 's a' földi élet' fagyó folyamán a' kerék is akadoz —, a' 8 Trója időn védett gyenge várat, kitett fehér zászlóval adom fel. 'S ámbár sok jeles tanítványaim' szép sorára nézve vissza hunyok-el: hogy betegesen 's az élet' gondjaitól 's sok más keresztetől elnyomatlan, sokfelé oszlott egyre sem elég erővel, még a' tan alaposága iránti szenvedélyért is sokaktól megfeszítettve, többet nem tehettem bocsánat mindenfelől!! Adjon Isten mind jobbakat nálomnál! hogy midőn kevesünket is mind külföldről vettük, adhassunk vissza is valaha valamit! Erre segilje Isten, mind az Előljárókat! mind a' tanárokat! mind a' tanítványokat! 'S mindnyájokat áldja meg!

Testálása. Pénze soha se volt; de adhat olyant a' mije nincs már, 's drágább a' pénznél: mikor a' kevés (bár későre, de szenvedéssel megkamatolt) por vissza adatik; mindennek, a' ki elmenne, testál két órát, azon szives kéréssel, hogy akkor otthon való dolgához lásson — Ő úgy se lesz ott: ha vagy egyszer egypohárral vidámitja szívét, megláthat szakadozó fellegei közt égy volt aggat, ki a' mennyiben rossz volt, a' föld szabadult tőle meg, 's a' mennyiben jó volt, ő szabadult meg a' földtől. —

Meghagyás. A' havasi téli zöld fenyvesből lejött hason korú

nymphától át-ölelt új házas vitessék párjával szekeren az új házba, disonans consonantia nélküli házasságra: se pap az öszve esketésre, sem egyéb cérémonia, még harang se legyen; az oskola csengetyűje szollhatna, részint új diligentiára a' felsőbb oskolában tanítvánná vált tanárnak; részint a' lakodalmi vendégeknek, sovány de szívesen hagyott vacsorára; de a' vendégek hivatlan is eljönnek — 's a' leczke előtt még annak a' felső templomba keresztelésre hívó harangnak kell szollani, melyet nem az élők hanem a' halottak hallanak.

Kérettnek a' Keresztyények! hogy csak annyi jöjjön, a' hány szükséges, hogy a' házat a' lakodalmi gőz ki nem jöhetésére jó bécsinálják. — A' künn rágoknak is jó ét-vágyat! míg az ő vendégeik is meg érkeznek.

Emlék se legyen: hanem ha valaki egy pojuik almafát ültet a' ház eleibe; a' gyümölcsét szedőktől vagy róla oltóktól vegye köszönetét! azon 3 nevezetes almára emlékeztetve, melyekből az első anyánké 's a' Párisé által pokol' darabontjává lett földet, a' Newtoné, az ég csillagai társaságába emelte.

Sőt ezen ültetés is elmaradhat: elég az a' köz takaró, melyet az Anya alvó gyermekeire az égről a' földre vont fellegszálak-közt búkáló nappal sző, 's naponta hulló könnyek zölden tartanak.

Az alá jönnek rövid idő mulva a' most itt maradók is; 's együtt nyugszunk a' köz Anya kebelén, azt sem irigyelve, a' kinek tarkább darab jutott a takaróbol. —

Addig is áldja meg Isten! nem csak azokat, a' kik hozzám jók voltak, hanem mindnyájokat! mind a' múltó testben, mind és mindenek felett a' maradó lélekben! Mert a' jó lelkieméret az a' köszikla, melyen a' szélvészese tenger' hullámjai szét-törnek: a' szerenese' legmosolygobb fényére legfeketébb felhő borulhat, 's senki se tudhatja, mikor e' csodálatos vendéglőből indulni kell, mennyi jajjal pengőben kell fizetni. —

A' csupán ezzel is drága életet a' legfőbb jószág csak szebb jövőért adhatta: a' mint ezelőttire sok mutat, ezutáni is lehet és lesz —; örök forrásból jön az örömmel 's búval osztozó könyfolyam, az életbe bé 's onnan kimenetnél viz-eséssel elevenítve az érzés kerekét; mikor a' kereszt-víz az új csemetét togasásra

öntözi, az ezelőtti életben elhervadottra hullhat a' könny-eső hiába —; 's az itt temetési sírás túl keresztelési öröm lehet — Az egy helyt jövő másutt lemenő napnak köszöntési 's búcsuⁱ harmatja —. Oh! de a' miénk mikor visszanez, elpirúlva hullatja: mert hányszor nem oltja ki a' dühös szélvész' szárnyain rohanó felhő, tűzzel 's jéggel szakadva le a' földön menedéket nem találó vándorra? Egen és földön egyetlen menedék az, ki a' tiszta szívnek a' halál' árnyékait is megvilágosítja, szebb jövő életrei kinézéssel. — Irta *Bolyai Farkas* tanár.

M. Vásárhelyt nyomatta Kali Simon 1855.

AZ ÉLŐ NYELVEK TANÍTÁSA.

I.

Nemcsak a nagy társadalmi életnek, hanem az iskola kis társadalmának is meg van a maga tragikumja, melynek sokszor akaratlan hőse az iskolából az élet szinpadára lépő ifjú. Talán mindnyájunkkal megtörtént, hogy midőn kezünkben a több-kevesebb „jeles“ érdemjeggyel ékeskedő érettségi bizonyítványunkkal, mint az élet különböző pályáira szóló útlevelel, a nagy küzdelemhez hozzá fogtunk: papíron kimutatott tudományunk cserben hagyott. Valóban még a legkitünőbb ifjakon is gyakran megesik, hogy midőn hosszú évek során át szerzett ismereteikre akarnak az életben támaszkodni, földindulást éreznek lábok alatt, s nem egyszer buk-
nak el, míg elvégre nagy nehezen megtanulnak egyenesen állni és járni. Avagy nem a valóságos tragikum rovatába tartozik-e az a tünemény, melynek szemtanuja voltam, hogy t. i. a középiskolát jó sikerrel végzett, és német egyetemekre ment ifjak, midőn a szak-eladásokat könnyedén meg kellett volna érteniök és felhasználva haladniok: naphosszat a német-magyar szótár lapozásán bandukoltak, s rendszeres szellemi táplálkozás helyett kénytelen-kelletlen a tudomány forgács-szedőivé szegődtek. És ez a baj nem csak nálunk tapasztalható, hanem — vigasztalásunkra legyen mondva — más országokban is. Ezelőtt egy pár évvel történt, hogy egy francia tanár Németországba ment, hogy egyetemi előadásokat hallgasson, és a felső oktatás állapotával alaposan megismerkedjék. Erősen bizott szándéka könnyű sikerében, mert otthon nagy szorgalommal áttanulta német nyelvtanát; emlékezetbe véste az erős, a gyenge és vegyes névragozást; a rendes és rendetlen igeragozást; az igehatározókat, előljáró szokat és névhatározókat; betanulta a németnyelv 248 rendetlen igéjét és a syntaxist; s midőn

a német nyelvtan ily módon mintegy a kisujjában volt: erőteljes önérzettel ment az egyetemre.

Ámde nagy lón ámulata, midőn azt tapasztalta, hogy hiába megy tanteremből tanterembe, a tanárok beszédéből egyetlen szót sem bir megérteni; egyetlen nyelvtani alakra, s egy árva rendetlen igére sem bir ráismerni.

Ilyetén lehangoltságában a jutott eszébe, hogy hiányos szóismerete lehet e tünemény oka. Nosza eléveszi a német szógyökök kézikönyvét, s négy nap alatt emlékezete diadalmaskodik mind az ezer szóból álló könyvön. De hogy' elámult-bámult, midőn az egyetemen most szint' ugy nem értette a tanár előadását, mint azelőtt. Tehát a könyves boltba szalad, s a könyvárus tanácsára megveszi az Ollendorf módszere 54-ik kiadását, mely kilenczven leczkében tárgyalja a német nyelvet. Három hónap neki hosszú idő, napjában egy-egy leczkével; tehát napját három részre osztva, az adagokat megháromszorozza, s mindennap bevesz Ollendorf-jából három leczkét. „Eltelik a harmadik hét, el a negyedik is — ugymond tanárunk följegyzéseiben — s már tudtam az egész könyvet; de tudtam-e németül? — Meglehet, de biz' arról nem volt tudomásom.“¹⁾ A gyakorlati próba a tanteremben ismét le-sujtó volt, mert a tanár háromnegyed órai előadása alatt, a szók érthetetlen hanghalmazzá folytak össze.

De röviditem az elbeszélést. A szerencsétlen most már különböző módszerekhez kapkod: Jacotot, Robertson és Ploetz tanfolyamaival is megismerkedik; de mind nem használ semmit. Kétségbeesésében egy szokatlan, mondhatni hősiés elhatározással, fejét az egész német szótár betanulására adta. Rendkívüli emlékező tehetségű egyén, minő tanárunk vala, harmincezer szót tanult be egy hónap alatt, tehát napjában ezeret, azzal az édes reménnyel, hogy nagy fáradságának jutalmát a megértett egyetemi előadásban fogja találni. Midőn a szótár-tanulás 30-ik napján az utolsó levellen is áthatolva, azt hitte, hogy most már elég alaposan megoldotta a nyelvtanulás kérdését, futva-fut az egyetemre, hogy elvegye a siker koszoruját. Ámde minő kétségbeeső helyzet — ugymond az illető — „nem értettem egy szót, egyetlen árva szót sem!“

¹⁾ A regényes színezetű leírást lásd Fr. Gouin: „Exposé d'une nouvelle méthode linguistique. — L'art d'enseigner et d'étudier les langues“ cz. műve bevezetésében. Paris, 1880.

S hogy megalázása teljes legyen, hazamenet összeakadt azokkal a francia munkásokkal, kik idejövetelekor utitársai voltak, s kik azóta, munkaközben, egészen belejöttek a német nyelvbe. Igen természetesen, mert ők nem a szók, nyelvtanok és szótárak iskolájában, nem is az élettelen lapokról szerezték ismeretöket, hanem magokról a dolgokról, a velök való bánás közepette. A mint a műszerekkel, a különböző anyagokkal és kezelésekkel banni kezdetek, ugyanakkor azoknak a neveivel és feldolgozásokra vonatkozó mondatokkal is megismerkedtek. Tehát a realitás volt az ő nyelvmesterök.

A mondottakból elég világos a tanúság. Az idegen nyelvek tanulása első sorban készség, minélfogva azokat úgy tanuljuk, mint akármelyik gyakorlati ügyességet: például a vivást, a tánczolászt. Tehát az idegen élő nyelvet látás útján, könyvből tanulni akarni, annyi mint a dolgok természetes rendjét felforgatni. Hogy tanulta az az idegen munkás a nyelvet? Hallásból és nem látásból; szintugy, mint a hogy minden gyermek első sorban hallásból tanulja. Társalgással és a mindennapi élet eseményeihez való alkalmazkodással tanulták iskoláinkban e száz első felében a latin nyelvet, s ennyiben az a száműzött vagy mellözött anyanyelv helyét pótolta. Idegen nyelv tanulásakor a fül s a nyelv az igazi közvetítők az új ismeret és az agyrendszer között. Az idegen szavak megtartása a fül emlékezetéhez, s tovább menve a beszélő szervek emlékezetéhez fűződik. Ily hallási emlékezete van a zenésznek és színművésznek, s látási emlékezete a képirónak s képfaragónak. Aztán, mint mindenki tudja, a szem a színekért és alakokért van, s nem a hangokért és beszédért.

Hic locus est qua se via findit in ambas. Itt és e miatt tér el az új- és a régi nyelvek tanulása és tanítás módja; és ha az élő nyelveket mégis a régi mód szereint tanítják, könnyen bekövetkeznek a fentebbiekhez teljesen hasonló tragikus esetek.

II.

Sem időm, sem szándékom ezuttal szembe állítani a classicus és újkori nyelvek tanítása módszerét; de annyit röviden mégis jeleznem kell, hogy minekutána amazokat par excellence az esz-

mék nyelvének, ezeket pedig a közélet nyelveinek nevezhetni: tanításuk módszere is merőben eltérő lesz egymástól.

A tanulónak, midőn pl. latinnyelvi feladatait készíti, latin mondatokat kell rekonstruálnia, újból szerkesztenie és alkotnia. Ennek a synthetikai munkának évekig való folytatása nagy mértékben neveli benne az intuitív erélyt, melynél fogva azokat a széttagolt mondatokat vagy mondatrészeket megszokja egy pillanattal a magok egységében felfogni. Innen van, hogy közéletünknek még ma is élő néhány, classicus miveltségű veteránja észjárásán és stílusán szintoly szembetűnő a latin gondolat típusa, mint pl. Berzsenyink némely ódáin a sapphoi mérték. Kétségtelen, hogy a latin és görög szónoki és böleseleti művekből vett, s huzamos ideig tartó szöveg-gyakorlatnak kitörölhetetlen nyomai maradnak a növendékek elméjében, s iskolából kikerültök után is folyvást megérezhetni anyanyelvi prózajokon a szónoki erőt és antique virilitást.

Hogy mily nagy a különbség a class. nyelvek régi és mai tanításának módszerében és óratervében, valamint eredményében is, azt hiszem igen sok oldalról meg lőn immár vitatva; ellenben fölöttébb kevés gondot és figyelmet fordítottunk mostanáig az élő nyelvek tanítása módszerére. E részben akarom t. tanártársaimat egy kiváló nyelvtanár idevágó nézetei és elvei felől tájékoztatni.¹⁾

¹⁾ Le principe et la méthode des Langues Vivantes par Ph. Kuhff, professeur an Collège Chaptal, Paris 1886. E művet kiegészíti szerzőnek „Schule und Haus“ című gyakorlati tanfolyama a német nyelv tanulására 3 részben (Páris 1880—1886). E kitűnő mű elyben és szerkezetben legközelebb áll irodalmunkban Brassai Sámuel „Okszerü Vezér a német nyelv tanulására“ cz. művéhez, melyre e sorok írója is mindig nagy hálával gondol, s melyben Brassai ezelőtt jó 25 évvel lényegében a Kuhff járta útra ösvényt tört.

Nem lesz talán érdektelen, az összehasonlítás kedvéért, röviden jellemezni Brassai német és francia nyelvtanait.

Az „Okszerü Vezér“ és „Francia Nyelvmester“ kiinduláspontja és alapköve a phrasis, mely mellett az egész tanfolyam végeig megmarad. A tanuló e módszer szerint minden szót csupán csak mondatba foglalva ismer meg; példákról megy a szabályokra, de azért e módszer még sem elemző, hanem kiváltképen szerkesztő, (synthetikus).

A mondatok lehető legegyszerűbben kezdve, lassanként és fokozatosan következnek egymásután. Az alanyból és igéből álló német vagy francia mondatban, midőn magyarra fordítatik, a tanító észlelteti a tanulóval a két idiom közti különbséget.

Az élő nyelv elsőben is mint hang létezik, mint beszélt nyelv él, s e hangnak eleme a szó, mely az egyszerű tényt, tárgyat, lényt lefordítja, vagy tulajdonságai útján magyarazza.

A beszéd az az értelmi erő, mely a gondolatot formába önti, s ha azt tesszük az élő nyelv tanítása alapjául, az a nyelvnek oly természetes elemeire visz bennünket, melyek messze, nagyon messze esnek a könyvek elvont nyelvétől, a tudós szövegek zonájától. Az az irodalmak, vagy mondjuk a könyvek nyelve mellett feltárja előttünk — az érdekek és üzlet nyelvének óriási echoja alakjában idegen nyelvű szomszédaink társas, családi és egyéni életének

Az ehez hasonló egyszerű mondatokból alkotott gyakorlat át tanulása után, azoknak a mintájára más mondatokat alkottat a tanító, melyekben az alanyt és az igét a személytől és számtól függő különböző alakjaiban tünteti fel, de mindig a jelentő módban és annak jelen idejében. Minden új lépés, új gyakorlattal és a benne foglalt analog phrasisek elsajátításával, valamint annak az alkotásával jár. E gyakorlatok mindenikében, rendszerint csak egy új eszmét (akár formát) tanul meg a kezdő. Ha az eszmetársítás törvénye létezik az emberi észben, ez a mód biztosan és kitörülhetlenül megragasztja az így tanult formákat a kedv és figyelem által fogékonyvá tett észben.

A fokozatosan s léptenkénti haladás azt az elvet is magában foglalja, hogy egy gyakorlatban se forduljon elé oly fogás vagy forma, melyet vagy belőle magából ne tanulna, vagy az előbbiekből már meg ne tanult volna a kezdő.

A bővített egyszerű mondatot és körmondatot Brassai Okszerű Vezére külön kötetben tárgyalja, a hol a növendék alkalom szerint megismerkedik az igének néhány idejével és a módjaival. Azokkal t. i. melyeket egymástól független mondatokban használhatni.

Biztos és tartós eredményt és a »lassan siess« értelmében való gyors haladást Brassai nyelvtani műveiből csak a következő szabályok tágitatlan megtartása mellett ígérheti:

I. Egy gyakorlatot sem kell elhagyni s a következőre átlépni, míg a benne foglalt mondatokat tökéletesen át nem érti, és az utána nyomban következő világosításoknál fogva magának kimagyarázni nem tudja a tanuló. Az „átértés“re megkivánja szerző, hogy a tanuló ne csak lefordítsa magyarra a német vagy francia gyakorlatot, hanem ezt a fordítást francziára és németre is helyes szórenddel s írással az eredetinek megtartása nélkül, vissza bírja fordítani. Ez a kettős fordítás elve oly nevezetes szerepű az idegen nyelvek tanulásában, mint a kettős könyvvezetés a pénztár kezelésben.

II. szabály. Minden gyakorlat megtanulását elemzés kövesse.

III. szabály. Minden újonnan tanult új formát alkalmazzon a tanuló a már megtanult régiebbekre.

ezernyi-ezer vonásait. És ezek a vonások teljességgel nem engedik, hogy a növendék évek sorozata alatt, szörszálhasogató nyelvtani elemzés morzsáiból gyűjtögesse össze a nyelv szókinésének egy részét, mint a hogy' történik a latin és görög nyelv tanulása alkalmával. Itt nem a szónokok és bölcselők kijelölte magasabb regiokban mozog a növendék; s képzelete nem az én és nem-én, a lét és nem-lét ideális körében kénytelen szárnyalni, hanem a mindennapi élet legszemlélhetőbb s legconcretebb részeibe vezetetik be. Nem az eszmék magaslataival kezdődik tehát itt a tanulás, hanem a magaslatok lábánál elterülő törpe mindennapiságokkal: az úgynevezett közbeszédvel.

Comenius „Orbis sensualium pictus“-ában ezelőtt több mint 200 évvel remek példát adott arra, hogy a megtanulandó phrasisok concret természetűek legyenek, s az ifjú elméje fejlettségéhez mért gondolatokat költsenek.

Ámde mondhatják sokan, ez a nyelv a turisták, a vendégfogadók és a vasut-állomások nyelve. De hát nincs-e meg e nyelvnek is a maga nehézsége és titka, melyet ha legyőzhetünk, megkönnyebbedik az idegen társadalmakkal, s más országok gyermekeivel való érintkezésünk. Ez a turista-nyelv nem foglal-e magában számos oly elemi helyzetet, melyek a dolgok természetéből folynak. E helyzetek egészen közönségeseknek látszanak ugyan; de mögöttük oly háttér nyílik, mely komoly figyelmünkre érdemes, mert hiszen a fizikai élet kifejezéseivel ruházzuk fel erkölcsi életünk nyilvánulatainak legnagyobb részét. Minden erkölcsi és elvont eszménk, hasonlat utján, valamely tárgy vagy fizikai működés elnevezéséből kölcsönzött ruhába öltözködik. A mindennapi életben forgó egyénnek és beszédjének háttere, vagy ha úgy tesszük alapja, az ember, az ő érzelmeivel s gondolata világával. Lassanként ezekre is rákerül a sor, s megtanulja ezeket is beszédben kifejezni; ámde beszéde eleinte csak testi életének áll a szolgálatára.

Maradjunk csak turistánknál, a ki asztaltársaiival és a cselédséggel való érintkezése alatt a házban időzve megismerkedik a tárgyak, a házrészek neveivel, a szolgálat és mindennapi élet kifejezéseivel. Ez az a házi nyelv, mely lassanként e szűkebb kör érzelmi és erkölcsi élete kifejezéseivel gyarapodván, az úgy-

nevezett családi nyelvvé bővül. Touristánk aztán, mihelyt első szükségait ki bírja fejezni, nyakába veszi a várost és a vidéket. Szótára újból gazdagodik az u. n. üzleti nyelvvvel, mely sokféleképen érintkezik a mindennapi, jobban mondva a társaséleti nyelvvvel, s melybe ugyancsak beletanul, ha huzamoson látogatja a múzeumokat, könyvtárakat, sétatereket, színházakat, nyilvános ünnepélyeket, stb.

A felvett példa ujjmutatás a végre, hogy az élő nyelvek tanítása alkalmával minő körben mozogjanak a tanuló első tanulmányai. Neki is elsőben szóismeretével a legszűkebb térre, saját egyéniségére kell szoritkoznia, hogy aztán a házi, családi, üzleti és mindennapi vagy társaséleti nyelv legyenek az ő egyéni s kezdetleges nyelvét kibővítő gyűrűzetek.

Dehát azt vethetik tovább ellen, hogy a tanuló nem utazó, s nem is kerülhet oly körülmények közé, mint az élet különböző köreiben forgolódo turista. Igaz, csak hogy e bajon segíthetünk, ha őt fictio utján bevezetjük abba az idegen családba, környezetbe, országba. És ezzel a fictioval tanításunk végtelen sokat nyer, mert kezdetben egyszerűbb lesz, mint bármely egyéb tanítás és oly gyakorlatokat provokál, melyek a tanulót a lehető legjobban előkészítik, hogy majd valamikor, az illető idegen ország gyermekeivel, a lehető legsikeresebben érintkezzék.

A tanító maga olvassa fel elsőben az idegen szókat, hogy a tanuló hallja, s hallása gyakorlódjék. Majd a tanuló e szókat a realis élet conerét tárgyaira vonatkozó mondatokba fűzi, s beszél kezdetben magyarul német szókkal, ismét magyarul franczia szókkal, és így tovább, mert sem ideje, sem bátorsága hosszas analysisseel fonnii, szőni a szók alakjait, törvényeit és mondatokba fűzésök elveit. Készen kapja őket s használja elsőben talán hibásan és helytelenül; de fődolog, hogy használja. Kezdetben a figyelem szóismeretre és a legkezdetlegesebb nyelvtani elemre irányul, s ez alapról kiindulva nem a mult felé törekszünk, nem a Mons Palatinus réges-régi romjai közt botorkálunk, hanem a modern világ útjára térve, beállunk s a tanulót is beállítjuk a mindennapi élet és a közbeszéd vérkeringésébe.

III.

Az a vezér-szó, az a zászlóvivő, mely szótári és nyelvtani első szerzeményünk fő tárgya: az ige; és az első nyelvtani alap: az ige ragozás. Mint Brassaink mondja „a phrasis birodalmában az ige a legnagyobb hatalom.“ Nagyon természetesen azért, mert az ád a mondatnak mozgást és életet. S valóban a gyermek, mint tudjuk, nem szókat, hanem mondatokat hall (ha még egyszer oly egyszerűek is azok) és ezekből ösztönszerűen kéri a legfontosabb elemet, az igét, minélfogva beszédében azt leginkább is hangsúlyozza.

A mondat e szerint főként az igéből áll, mely annál fogva, hogy egyéni működéseinket, vágyainkat, törekvéseinket kifejezi, fő, vagy uralkodó szóvá válik, s a többi szók csak az ő idei, módjai és személyei kiegészítésére valók.

A gyermek idegen nyelven is úgy kezd beszélni, mint anyanyelvén, t. i. megpróbálja kifejezni, hogy mi a baja most, ebben a pillanatban. Sem magából ki nem megy, sem a jelen pillanattól el nem távozik. És ennek az állapotnak a konstatálására legalkalmasabb az ige, melynek jelen idejével és parancsoló módjával alkotja az elemi mondatokat.

A tanítónak lehetetlen elég hosszasan időzni növendékével a beszédnek emez első phasisán. A tanulónak e fokon azt a nagy tényt kell megtanulnia, a mi titka a beszédnek: meg kell tanulnia a szóknak alakba öntését. Kétségtelen, hogy a 10—12 éves magyar fiú ösztönszerűen formulázza anyanyelvén azt, a mi őt érdekli; de midőn arra kerül a sor, hogy ugyancsak e személyes állapotait pl. német nyelven megfelelő nyelvtani végezetű s kellő rendezetű szókkal fejezze ki, ezt csak oly értelmi tények útján végezheti, melyekhez huzamos gyakorlással kellett hozzászoknia. Hogy a magyar mondatot megfelelő német mondatra fordíthassa, annyira hozzá kell szokni a német szókhoz, hogy a magyar szó elgondolását nyomon kísérje a megfelelő német kifejezés. A végre már, hogy a német szó ily teljes-tökéletes sajátjává legyen, beható ismétlés szükséges. S még akkor is, ha a szóknak birtokában van, ha még egyszer oly egyszerű ítéletet akar is kimondani, a szók rendezetére és végezetére figyelnie kell, minélfogva

az ide vonatkozó gyakorlatoknak nagyon fokozatosoknak kell lenniök, hogy lassu menettel biztosítsuk a növendék haladását. Hasztalan akarja a tanító azzal siettetni a dolgot, hogy hiszen úgy is egyszerű mondatokkal és csekély jelentőségű grammatikai tényekkel, az igeragozásnak csak egyetlen idejével, s a névragozás tényeinek is a minimumával van dolog. Ám ezek a felnőtt felfogására nézve egyszerű dolgok, a növendék elméje előtt sokáguakká válnak, s mikor a mondat egységes alakjáról vagy kikerekítéséről van szó, növendékünk elkezd ingadozni, s értelme nem csekély botorkálás árán jut a kifejezés kívánt egységére. Neki oly műveleteket kell végeznie, a melyek bonyolultságának mérlegelése csak ritka tanítónak jut eszébe.

Az anyanyelven ösztönszerűen keletkező ítéletet idegen szók ruhájába öltöztetve, új ítéletként mondani ki: imé itt van a nehézség fősúlya. Midőn tehát a növendék a fizikai vagy erkölcsi élet köréből vett gondolatot idegen idiomban fejezi ki, s ekként a lefordított eszmét új hangokkal házasítja össze: behatol a szellemnek abba a laboratoriumába, honnan, mint ősi nézleteink bányájából és a vele egybekapcsolt öntődéből, esengő érczéző feldolgozott alakok, kikerekített szók bocsáttatnak világgá.

Önként következik ebből, hogy a legigénytelenebb ígét sem szabad csak úgy taláalomra tanultatni a növendékkal, hanem annak ragozását, vonzatait, addig kell vele ismételtetni, míg különböző használata az emlékezetbe mélyen be nem vésődik. Elsőben minden mondat csak a jelenre és a jövőre vonatkozik; a növendék magáról és másról beszélve, a jelen és a jövő actiot kifejező végzetekkel ismerkedik meg. Aztán kerül a sor a múlt és jövő időből szerkesztett igealakokra. Az igeragozás és névragozás alakjainak illetően betanulása után mehetni csak az egyszerű ítéletről a szerkesztett mondatra, midőn valamely ítéletet nem nevekkel bővítünk ki, hanem alárendelt ítélettel. És ezzel a társalgási beszéd körébe jutunk, midőn nem csak magát a tényt, hanem annak előzményeit, avagy következményeit is tekintetbe vévén, kettős ítélettel fordítja le növendékünk ezt az actust, annak okát, fogamatát, s ilyen vagy amolyan feltételeit.

Az első két körében a beszédnek a nyelvtan az elemi syntaxisra szorítkozik, és az ige és névragozás nehézségét igyekszik kikerülni. Azonban a harmadik körben a tulajdonképi syntaxis lép előtérbe, s rászorítja a tanulót, hogy az eddig használt fogalmakat és nyelvtani alakokat még jobban begyakorolja, mert azokat együttesen és kapcsolatosan tárja elébe.

Ezt az eljárást szerves módszernek nevezhetni, mely nem csupa név, hanem oly disciplina, mely egyfelől a megismerendő tények sorrendjére vonatkozik; másfelől pedig a tanuló elméjére, mert gondolat-menetét egy nyomon, még pedig vert nyomon való járásra kényszeríti. Mondhatja ugyan valaki ezt a módszert felületesnek, mesterségesnek is; de annyi áll, hogy mindig meg van az a kényszerítő ereje, hogy a dolgok kapcsolatait reprodukáltassa; hogy kifejtse, fokozatosan megélelkitse a tanulmány minden részét, és hogy egységesítő elvével a tanulóba életet öntsön. E módszer alapján a növendék nem annyira ismer, mint tud, és a mit tud, azt ki is bírja fejezni. Valamit ismerni, annyi mint azt mondani, hogy egy bizonyos ténycsoport emlékezetünkbe jutott; de tudni annyi, mint ismételt emlékezéssel azt a ténycsoportot egyéb emlékeink tárházába beiktatni, egyszóval, gondolatunkkal megtartani. Ámde ez a módszer még ezzel sem elégzik meg, mert a nyelvészeti tényeket fejben tartani még nem annyi, mint ajkunkon is hordozni tudni. E végre szükséges az u. n. dictiobeli gyakorlás, mely a beszédszervek emlékezetét, a szó élő részének, a hangnak megtartását eszközi.

IV.

A tanuló házi munkája — mint tudjuk — néma; az osztály az a beszélő hely, hol az idegen nyelv hangjait hallhatja. Ez a módszer az osztályt a dictio állandó helyévé teszi, a hol a napi feladatban előforduló szók, pl. a phrasisokban elékerülnek, a beszédben megélelkülnek; a növendék fülébe csengvén, hallását betöltik, s aztán a tanító vezetése mellett arra szolgálnak, hogy a kimondásban az egész osztályt közösen gyakorolják. Ime egy új, mondhatni cselekvő, élő arculata ennek a módszernek, melyről azonban jóelőre meg kell jegyezni, hogy nem akar elérhetetlen

eredmények után kapkodni, s épen ezért a használt szók és phrasisok az anyanyelvi szókhoz és phrasisokhoz kapcsolódnak, mint a melyek nem valódi, hanem fictioi tényeket jeleznek.

Jóakaratu theoretikusok nem egyszer hangoztatták, hogy az élő nyelveket a tanító szájából kell tanulni. Szerintök egyetlen szó s egyetlen oly phrasis se kerüljön a tanuló szeme elé, sem a könyvben, sem a fekete táblán, melyet megelőzőleg ne hallott legyen a tanító szájából. Ámde ily formán a tanító kimerülhetne a beszédben, és az osztály még sem haladna elé. Erre hatalmasabb eszköz kell, s több tényezőnek a szerves összefüggése, hogy a szóra és dictiojára, a phrasisra, annak szerkezete és hanghordozása (syntonia) értelmi elsajátítására az osztály minden növendéke egyszerre tegyen szert, azokat együttesen ellenőrizze és egyszerre ismétlje. E munka főtényezője a könyv, mely arra való, hogy fölmentse mind a tanulókat, mind a tanítót a phrasisok el-képzésének gondjától, s a szoros rendbeszédessel járó fáradságtól. Különösen szabad kezet enged az a tanárnak, s ennél fogva alkalmat ad, hogy hangja és akaratereje az osztály közös munkájának nevezetes támasza legyen. Ő veszi sorra a könyvben levő phrasisokat, s az ő előolvasása mintájára hangoztatják utána a növendékek.

Azt a beszédbeli ügyességet, midőn valaki a mondat hangsúlya körébe eső kifejezéseket egy lélegzettel ki bírja mondani, nevezzük el dictio-nak. A dictio-beli gyakorlat a könyvből indul ki, s a könyvhöz csatlakozik. A tanár működése csak akkor lehet igazán beható, ha a könyv szövegéhez tűződik. Hiába idézi a szókat s hiába ismétli és ismételteti, hiába való a phrasisok kimondása és utánmondatása: mindannyiát elviszi a szél. A ki azt hiszi, hogy a szó, egyszeri hallásra, emlékezetünkben marad, félreismeri az ismeret természetét. Egyszerre semmit sem lehet megtanulni, a ma kimondott szókat ismételni kell holnap, holnapután és azután még sokáig. A tanulónak ez ismétlésre a könyv szövege nyújtja a legjobb alkalmat az osztályban szintugy, mint otthon, ma szintugy mint holnap, a könyv első lapján szintugy, mint a következőkön, a heti ismétléseknél szintugy, mint az évnegyediek-nél.

A kimondott szó a halláshoz szól, az írott vagy nyomtatott pedig a látáshoz. A szó, mint hang, a tárgy jegye; de az írott

szó a hang jegye, tehát kétszeresen jegy, mely fölidézi a jegy képzetét, ha a növendék a dictioi gyakorlatokon megismerkedett a szók hangjaival és a mondatok syntoniájival. Tehát az írás vagy nyomtatás arra segíti az elmét, hogy a látási észrevétellel megragadja azt az illanó természetű hallási észrevételt.

Másfelől az írott szó gondolatot keltvén fel, a nyelvet az írás vagy nyomtatás segélyével könnyebben elemezhetni, mert a szemünk előtt levő phrasis végezetéről, valamint szerkezetéről könnyebben okoskodhatunk. Innen van, hogy a nyelvek grammatikáikat az írás segítségével nélkül formálták; de a nyelvtan tanítása írás nélkül el nem lehet.

A beszélt nyelvet sem megtanulni, sem megtartani nem lehetne, ha a tanuló csak a tanár szájából való hallás pillanatában ragadná meg. Ez első benyomások állandósítására való az osztályban és otthon történő sokszoros ismétlés.

A kimondott phrasis egy jelen levő beszélőre vall; de az írott phrasis egy távollevő beszélőtől ered, a ki a tanulót követvén, neki mindig keze ügyében esik, s a kit könyve segítségével megkérdez akkor a mikor és a hányszor neki tetszik.

De kérdés, hogyan beszéltetjük a tanulókat, hogyan kell szerveznünk a dictiobeli gyakorlatokat? Egyenkénti tanítás mellett, egy husz-harmincz tanulóval bíró osztályban, ha a növendékekkel rendre mondatnok ki a mondatokat, az év végén, heti három órai lecke mellett, egy-egy növendékre esnék talán 100—120 phrasis. Ha meggondoljuk, hogy ezeknek az összege alig megy két nyomott oldalra, s hogy ily ritkán, azaz, nagy időközökben alkalmazva, hatásuk elenyészik; ha ide vesszük továbbá az írásbeli feladatokat, melyek a helyett, hogy az idegen nyelvü folytonos dictiora adnának alkalmat, a javítások alkalmával legalább is két-harmad részben anyanyelvi lecczékké lesznek: lehetetlen át nem látni, hogy ezzel az eljárással a nyelv és a növendék között lassanként áthághatatlan mélység keletkezik, sőt a növendékek csoportjának és a tanárnak tudása között is nagy válaszfal emelkedik. A kérdéses idegen nyelv ily módszer mellett jóformán ki van zárva az osztályból, benne az anyanyelv az uralkodó, mert hiszen az idegen mondatok szerkezetének s a bennök előforduló szók végzeteinek a megbeszélése anyanyelven történik.

Módszerünk egyik nevezetes vonása az együttes dictio-gyakorlatok. A tanár az osztályban elolvassa a napi lecke szövegében előforduló új szókat, hogy kimondásukat mindenki jól megjegyezze. Aztán egy felszólított növendék olvas egy oly phrasist, melyben az ismert szók között egy vagy több most hallott szó is előfordul. A tanár kijavítja a dictiot, újból elmondja a phrasist, s az egész osztály utána mondja a nyomtatott szöveg alapján, a most hallott syntoniát utánozva. Ekként a szók megújulnak az emlékezetben, s egyszerre két érzék, a látás és hallás útján vernek szállást az elmében. Csupán ezek a gyakori és szabatos hallások és az oly dictio-gyakorlatok, midőn a megértett hangokat a tanító maga reprodukálja, birják a tanuló hallását és hangját úgy idomítani, hogy a könyv szövege láttára, újból megcsendülnek a már sokszor hallott hangok. Ha e tényhez hozzá vesszük, hogy a közös hangoztatással a szó teljesen megelevenedik, és mint olyan az elmére nézve könnyen elsajátíthatóvá válik, a növendékben mintegy észrevétlenül keletkezik az idegen nyelvhez való közeledni akarás és szellemével való rokonszenvezés. Ellenben az élő nyelvek iránt az iskolában szerzett ellenszenvnek méltó szerzője az a módszer, mely iskoláink nagy részében még mindig divatozik, s mely azokat mindenek fölött bonczolandó hulláknak tekintvén, a francziát szintugy mint a németet, félholt latinná, vagy obscurus göröggé változtatja.

A holt nyelvek módszerének az élő nyelvekre való alkalmazása mellett a növendéket mindennap serkenteni kellett az erőfeszítésre, és elvégre is a lett az eredmény, hogy a középiskolának sikerült a tanulók két-harmadát, hogy úgy mondjam, hidegre tüzelni az idegen nyelvek iránt. Ellenben a most leirt módszer éppen annál fogva, mert a növendék szellemi szerzeményének lélektani feltételeire támaszkodik, a kedvvel végzett munka következtében a lehető legszebb sikert biztosítja.

A dictio élénkíti a tudást, mert a szókkal, a ragokkal, a constructiókkal és a szabatosan leirt phrasissal társítja a hangot és a hangsúlyt; valami élőt, valami színezetet fejez ki, a mi nem csak a fülben csendül, hanem az értelemben, s bizonyos mértékig az érzésben is, mert a közös dictio alkalmával minden növendék rajta van, hogy jól kifejezze az értett hangot, hogy a beszéddel az osztály munkájában egyik érdekelt szereplő lehessen.

Természetes, hogy újból meg újból meg kell próbálkoznia a helyes kiejtés, a hanghordozás, szóval a syntonia nehézségeivel: hangja ingadozik, remeg, s talán csak hosszas erőfeszítés árán bír sikerre jutni. Ámde éppen ez a sokszor ismétlődő erőfeszítés az igazi záloga a haladásnak. Hogy a phrasist a tanuló újból elmondhassa, a végre elméjét rá kell szögeznie és alaposan megfigyelnie. Eleinte talán csak futólag vette szemügyre, de most elméje újból megragadja, és rajta van, hogy azt a maga épségében ismétlje, minél fogva első észrevétele intuitióvá változik.

A beszédbeli gyakorlat tehát nem csupán az ajkak és a beszédszervek mozgásában áll; hanem áll, tovább menve, az értelmi erőnek abból a játékból, melylyel a több oldalról megfigyelt és felfogott elemek emlékezetünk örökre szóló kincsei közé soroztatnak. A beszédbeli készség és kifejezésbeli ügyesség lesznek ez állandó szerzemények hallható kifejezései.

Az iskolai feladatok a beszéd ellenőrzői, s kijavításuk főként a dictio útján történik, mely a phrasist újból meg újból eléveszi, hogy correctül kimondhassa. E szerint a növendék le c z k é j e s z e themák főtárgya, egyszersmind az ellenőrzésre való oly alkalom, melyen az együttes dictiókat reprodukálhatja. A dictio-gyakorlatok tehát, melyek látszólag csak a hang gymnastikái, kétszeresen hatnak a növendék fejlesztésére: mint értelmi erő, azaz, mint a szók, constructiók és hangok emlékezete, és mint a beszéd és kifejezésbeli virtuozitás.

A beszélt nyelv hatása nem csak értelmi tehetségeinkre szól, hanem sokkal messzebbre. Mondhatni oly erélyt teremt bennünk, mely a legmélyebben összefügg személyiségünk érzetével. Minden szerzett virtuozitás organikus hatalom, mely az embert átjárja mind a velők oszlásáig. Az ily ember erős és fegyverrel vagy eszközzel való bánásra alkalmas, nem csak keze- és karja erejénél, hanem szemmértékénél, izomműködése élénkségénél és biztosságánál fogva; virtualis erejének annál az idio-syncrasiájánál fogva, mely legbensőbb sajátja, mely minden készségének, habitualis működésének s egész constitutiójának a foglalata. Valóban a mi lényünk virtualis erőit inkább ez alkotja bennünk, mintsem tudásunk. Hiszen a kiejtett beszéd értelme, az eszme vagy képzet nem egyéb, mint a dolgokról elménkbe esett meg-

tört sugár. Jelleme ennél fogva inkább külső és kevésbé személyes. De az elocutio, a kifejtett hang a mi testi, szerves erőnkől ered, s mint olyan, személyes életünknek és működő lényünknek érzetével tölt el. A sötétben járkáló gyermek énekel vagy hangosan beszél, mint mondják azért, hogy magát bátorítsa. Igenis, de hogyan bátorítja magát hangadással? Úgy, hogy constatálja önmagának élő jelenlétét, működési s ennek következtében ellenállási erélyét. A kietlen puszta vagy elhagyott magányba tévedt emberrel szintén megtörténik, hogy elkezd hangosan beszélni vagy kiabálni. A kietlenségben szükségét érzi, hogy érezze az élet működését és elkezd ösztönszerűen beszélni, kiabálni, mert a beszéddel és kiabálással constatálja saját működési hatalmát.

E szerint a beszéd nem csak a kifejezett eszmék közege, hanem vitalitásunknak legbizonyosabb kifejezése. Ennél fogva az idegen nyelvben kifejezett eszme reánk nézve nem annyira új szellemi szerzemény, mint inkább egyéni életerőnknek, személyes erélyünk hatványozódásának a revelatioja.

A dictio-gyakorlatok tehát közelről érintik szerves erélyünket, s mint olyanok, mindennap jobban rávezetnek személyes erőnk érzetére. A beszédbeli virtuositás személyiségünk tüzhelyéhez viszen bennünket, oda, a hol természetünk benszületett ős erői tányáznak, és a hol a személyiségünket alkotó testi és szellemi erőknek kimagyarázhatatlan egysége van.

De más hatása is van az így tanult és gyakorolt nyelvnek. És ez abban áll, hogy a lehető legfeltűnőbbben érzeteti velünk a gondolatnak és a beszédnek sajátzerű egyesülését. Anyanyelvünkön ezt nem érezzük, mert a hosszas megszokás következtében a gondolat és a beszéd folyvást egymásba olvadnak, minél fogva beszélve gondolkodunk és gondolkodva beszélünk. Ez okból a két tény benső viszonya és nagyszerűsége minket teljességgel meg nem lep. Ámde midőn idegen élő nyelvet tanulunk és szülemelő gondolatainkat az idegen idiomban kifejezni próbáljuk: a beszéd mysteriumának kellő közelébe jutunk, s érezzük, hogy a szó az emberi ajkon hogyan születik és tudatunk lesz az értelmi élet és a beszéd szerv mozgása közt létre jött frigről, és az azt kísérő hangokról. Egyszóval a gondolat és a beszéd egyszersmind izoláltan és egyesülten jelentkeznek, s tanui lehetünk annak a kimond-

hatatlanul finom természetű ténynek, midőn az értelmi szikra föl-villanását, czikázását nyomban követi a hang zengzete. Ilyenkor a gondolat, mint a beszéd teremtménye, hallgatója leszen annak a hangnak, melyet hangszervünk épen az ő rendeletére hozott létre.

V.

Befejezésül foglaljuk össze módszerünk fővonásait.

1. Egyszerű, praktikus elemekkel kezd; azzal a házias nyelvvel, melylyel a gyermek vagy ifju vágyai és érzelmei, meg értelmének járása a legerőteljesebben összenöttek. Az élő nyelv tanulása *egészen az anyanyelv elsajátításának a csapásán jár. A legnagyobb szónokká leendő gyermek szintugy a legközönségesebb dolgokat tanulja és hallja elsöben anyjától és dajkájától, mint a leendő napszámos. E részben a beszélni tanuló Chrysostomus és a favágó gyermeke közt nincs egyáltalán semmi különbség. Demosthenes és Cicero, Kossuth és Deák a szónoki nyelvtől a lehető legtávolabb eső mindennapi nyelven beszéltek elsöben. Szintugy kell eljárunk az összes élő nyelvek tanulásánál. Nem az eszmék elvontságaival, nem az irodalmi nyelvvel, hanem a mindennapi érintkezés nyelvével kell kezdeni, s a legközönségesebb viszonyokról a magasabbra emelkedni. A tanuló a gyakorlatilag hasznos és tanúságos szerzemények okáért ismerkedjék az azt a nyelvet beszélő nemzet legfeltünőbb vonásaival, mindennapi észjárásával és szokásos érzésmódjával. Sohasem szabad szem elöl téveszteni, hogy midőn élő nyelvet tanulunk, a közönséges, mondjuk a házi nyelv a classikus, s mindaz, a mit a köznapi érintkezésben nem értékesíthetni, meddő ismeret, és a mi a mindennapi beszédből kiesik, okvetetlenül kihull a tanuló emlékezetéből is.*

2. A használt eszközök is merőben gyakorlatiak. Az anyanyelv tanulása alkalmával a kis gyermeknek egyszerre több érzéke gyakorlódik. Ezt a természetes utat követi a szerves módszer is. Hogy monotonná és kiállhatatlanul unalmašsá ne legyen, ez egyszerre gyakorolja a tanuló fülét, szemét és nyelvét: tehát tanulásközben az értés, a hallás, a látás és a beszélés sohasem válnak el egymástól. Egyszóval az élő nyelv tanításának egyszerre minden élő elemet föl kell ölelnie.

3. A nyelvbe való eme bevezetés teljességgel nem zárja ki az irodalmi tanulmányokat; sőt az az a biztos alap és földszint, melyre ezek, mint emelet és büszke homlokzat kerülnek; a tetőzetet (a beszéd és írásbeli stílt) megadják majd a későbbi tanulmányok és az élet. Hiszen az iskola teljesen megfelel feladatának, ha a növendéket alaposan bevezeti a nyelvbe, a beszédbe és irodalomba. A beszédbe való bevezetés tehát, melyre a tanuló a középiskola alsó- és közép-osztályaiban szert tesz, megkönnyíti a felső osztályok retorikai és irodalmi tanulmányait. Ám itt sem szabad pl. a németül beszélést és írást úgy tanítani, mintha a tanuló arra lenne hívva, hogy a német nemzethez proclamatiot írjon, vagy hogy a birodalmi gyűlésen szónoklatot tartson.

4. Ez a módszer nem tanít sokat. Elve: „keveset, de jól.“ A munkát szorosán megszabja ugyan, de szakadatlan ismétléssel gyakran visszatér a tanulók biztos tudására, s őket úgy vezeti, hogy minden előrelépés új erőérzettel töltsse el. Nem csapong ide-oda; nem tér ki se jobbra, se balra és soha sem kezd igen nehéz gyakorlatokba, melyeknek hazug eredménye csak arra való, hogy port hintsen a világ szemébe.

Az elmondott elvek alapján idegen nyelvet tanulni annyi mint nem csak új szókat tanulni, hanem új hangokat is tanulni. Az élet nyelvébe, az élő beszédbe való bevezetés megköveteli, hogy a tanulót gyakoroljuk a kiejtésben, a szóknak syntoniákká egyesítésében, hogy megbarátkozzék a hangsúlyozással, a rhytmussal, a cadentiával. Ekként, de csak ekként lesz nyelvtanításunkban a beszéd az erő elve, azaz, oly szellemi és erkölcsi emeltyü, mely az összes erőket edzi s a tudást hatalommá hatványozza.

Felméri Lajos.

HUSZTI ANDRÁS,

a protestánsok első jogtanára. (1733—1742.)

I. Huszti ifju kora 1733-ig.

Az üldözött emberek sorsa mindig megragadja figyelmünket s érdeklődésünk annál inkább fokozódik irányukban, minél méltatlanabban sorolják föl az illetőknek hibáit az irodalomban, nemes törekvéseik rovására.

Igy vagyunk Huszti Andrással is, a kiről szívesebben tartották emlékezetben tanári székeről való elűzetését, mint tanári és irodalmi működésének értékét. Kutatásaim azon meggyőződésre vezettek, hogy Huszti András jobb volt a róla elterjedt híreknél, s a következő sorok egy részét ennek igazolására szentelem.

Huszti András családjára és gyermekkorára nem találtam adatokat. Volt ugyan egy nemes Huszti család Felső-Magyarországon, de sem ennek genealogiája, sem a mi Husztinknak ehhez való rokonsága nincs kiderítve.

Gróf Teleki Sándorhoz (1735, apr. 25-én) intézett levelében ezt írja Huszti: „Thomas Huszti, Alexander Huszti, Stephanus Huszti, Sámuel L. Huszti, Andreas Huszti. Én vagyok ez magam, ötödik az Academisansok között, kik a mi városunkból Husztról származván, én előttem mind a négyen celebris emberek voltak tudományukra nézve az hazába és az isten házába, kiknek nevekre a historiákba én rea akadván, erős esküvéssel meg esküdtem az istennek, hogy én is tanulok valamit az istennek dicsőségére és az hazának hasznára. Látván pedig, hogy az hazában lévő nemességnek fiai leginkább szükölködnek politica és juridica prudentia nélkül, ugy adtam magamat ezekre a tudományokra.“ Itt is tehát nem mint rokonairól, hanem mint földieiről szól.

Egyik munkájában is csak azt jegyzi meg származásáról, hogy Huszt városából való.¹⁾ A XVII. század végén, vagy a XVIII. elején született. 1714 és 1721 között a nagy-enyedi collegiumban tanult. Ezt szintén saját följegyzéséből tudjuk, a meny nyiben az 1714-ben megválasztott Szilágyi Péter nagy-enyedi tanár neve után odaveti, hogy ennek kéziratban levő munkáit nagyrészt ő másolta le.²⁾ Hogy 1722 táján Kolozsvárra jött tanulni, ezt két adatból állapíthatjuk meg. Ugyanis egyfelől Udvarhelyi Mihály kolozsvári tanár neve mellett,³⁾ ki 1721-ben foglalta el székét, fölemlíti, hogy 5 évig volt tanítványa; másfelől azt írja, hogy 1727, január 7-én Erdélyből egyenesen az Odera melletti Frankfurtba ment. A széki gróf Telekiekhez intézett memorialejában 1725-ben a következőket jelzi:

Az 1719-ben dult pestis miatt az enyedi tanuló ifjuság Szigethi István professzorral együtt Fel-Enyedre vonult. Huszti is ott volt. Teleki Krisztina innen hívta meg tanítóul fia, Baresay János mellé. Ámbár tanulása befejezésére határozta magát, mégis engedett a többszöri hívásnak, különösen Vásárhelyi Mihály, szászvárosi pap és Szigethi István professor biztatására. Elment tehát Zalasdra 1719, aug. végén, a még olvasni is alig tudó gyermek mellé. Később növendékével a kolozsvári collegiumba küldetett s a Teleki család reá bízta gr. Teleki Sámuel és Dániel Lőrincz nevelését is.

1725-ben papságra szánta magát Huszti s mivel a collegiumban csak egy évet tölthetett még, tanítványairól lemondott, hogy magát annál jobban képezhesse. Ugy látszik, hogy contra, vagy senior-jelölt volt ekkor, mert a mint írja, a senior academiára készülvén a nyáron, neki sok dolga lesz. Két nagyobb tanítványát, Baresayt és Telekit hajlandó volt megtartani, de a kisebb Daniel Lőrinczet másnak felügyelete alá akarta adatni.

Ennyi az, a mit Huszti ifjuságáról tudunk. Egyetemi tanulmányait az Odera melletti Frankfurtban végezte, hol legalább négy évet töltött. Fölmenetele után egy évvel ily czimű érteke-

¹⁾ De origine, incremento, fatis, et statu hodierno Gymnasiorum Transilvanensium cz. munkájauak 40. lapján.

²⁾ U. ott. 29. l.

³⁾ U. ott. 18. l.

zést adott ki: „Dissertatio Theologica de Christo Primogenito.“ Francofurti cis Viadrum. 1728. 4-r. Munkáját ajánlotta r. sz. bir. gr. Széki Teleki Pálnak, mint a kolozsvári ref. collegium gondnokának; továbbá pártfogóin kívül Udvarhelyi Mihály kolozsvári, Szigethi Gyula István nagy-enyedi professoroknak, Baczoni Incze Máté és Deáki József kolozsvári papoknak, kik közül Szigethi Gy. I. és Deáki József később, mint püspökök szenvedélyes üldözői voltak.

Jelentékenyebb műve Husztinak a „De origine, incremento, fatis, et statu hodierno Gymnasiorum Transilvanensium“ czimű, melyet szintén az Odera melletti Frankfurtban irt és adott ki 1731-ben.

A n.-enyedi, kolozsvári és m.-vásárhelyi gymnasiumok történetét az ágostai hitvallás kétszázados örömnépének emlékére írta. Jelen volt ő is 1730-ban magyarországi és erdélyi tanuló társaival a porosz király, Frigyes Vilmos által az Odera melletti Frankfurtba összehívott ünnepélyen, melyen Jablonski Ernest Pál theol. professor s ottani pap tartott emlékbeszédet. E beszéd ébreszté föl benne a vágyat, hogy az erdélyi gymnasiumok történetének megismertetésével rója le háláját a reformatio hazája, Németország iránt, hol amnyian gyűjték honfiai közül ismereteiket.

E munkájában a hazai reformatio eredetét bocsátja előre s ennek leírását Lampe után adja, fölhasználván Kapossi Sámuel sárospatak-gyulafehérvári professor kéziratait is.

Tekintve azt, hogy külföldön írta értekezését, elég részletes, elég megbízható a munka, s becsülésre annál is inkább méltó, mert a XVIII. században senki sem irt közintézetekről. Maga Huszti is sajnálatát fejezi ki a fölött, hogy a professorok nem irnak s nem nyomatnak ki semmit. Midőn az enyedi collegiumról ír, sajnálkozik azon, hogy nincs nyomdája, de úgy gondolja, hogy ha volna, akkor a külföldi akadémiákról hazatérőket lehetne kényszeríteni, állomásaik elfoglalásakor, egy-egy értekezés irására, melyben tudományuk jeleit nyomtatásban mutatnák ki.

Miután röviden leírta a kolozsvári, n.-enyedi és marosvásárhelyi collegiumok történetét, ha nem is élesen, de feltűnőleg fejezi ki nem tetszését a fölött, hogy mindenütt a theologia van előtérbe tolva. „Ezek azon nevezetesebb intézetek Erdélyben,

melyekben a fiatal lelkek részint az egyház javára, részint a polgári rend hasznára közepesen formáltatnak, és a melyekből a német akadémiákra is újra meg újra jönnek a tanulók. De miért épen mind theologusok? Ime ezek az okok: 1) Nincsenek itt más tanulók, csak theoreticus philosophusok és theologusok. Azt látjuk ugyanis a professorok catalogusából, hogy mindazon tantárgyak, melyeket ezen gymnasiumokban elő szoktak adni, úgy vannak elrendezve, hogy a szent ministeriumra, mint egyetlen célra egyenesen irányuljanak, ilyenek a latin, görög, zsidó nyelv és ezek régiségei; a logica, physica és Cartesius elmékedéseiből kiszedegetett compendiumok; egyháztörténet, theologia didactica és elenchtica. — 2) Ezek csaknem mindnyájan papok, professorok s iskolaigazgatók gyermekei lévén, bizonyos velök született utánzásnál fogva, elődeik nyomaiba lépnek. — 3) Itthon tanult szónokok, ámbár tudósok és ékesenszólók, mindaddig nincsenek a nép inyére, míg academicus czimmal, spanyol pálezával (arundine Hispanica instructi), német paláستtal és kucs mával feldiszlítve, és ily módon a méltóságához illőleg nem lépnek elő. — 4) A theologusok nem saját költségükön jelennek meg a külföldi egyetemeken, hanem vagy az előkelők, vagy a nemesek, vagy a polgárok különös támogatása mellett küldetnek ki, s ha volnának oly bátor lelkűek, kik más tudományokhoz ragaszkodnának, alig találnának támogatókra. És ha meg kell vallani a dolog állapotát (távol legyen e mondástól az önhiítség), annyi akademikus és domestikus theologus van itt, hogy közülök alig egynehányan kapnak papi állomást.“ Végül mintegy szemrehányólag a következőket mondja: „Engedjük meg, hogy ezek mindnyájan tudósok s azok is voltak; de az is igaz, hogy mind a régi, mind a jelen korbeltiek kevesen gondolkodnak az utókorról, s legalább valami jelentőségű kötet munka kinyomatásán kevesen dolgoztak unokáik hasznára.“

Miután a nemzetet a fennebbiek szerint megróttá tulságos theologiai irányáért, áttér Huszti a jogi tudományokra. Nem kutatja a jogi tudományok elhanyagolásának okait, de állítja, hogy a hős magyar nemzetre nézve semmi sem volt károsabb, mint a jogi tudományok elhanyagolása.

„Számúzve voltak ezek — így szól — annyi századon át

a magyar nép közül. Nem vitettek be a gymnasiumokba. Még az előkelők gyermekeinek sem adattak elő tudományosan napjainkig! S hogy ne higye senki, mintha én magamat vagy másokat pusztá szavakkal ámitani akarnám, tanuskodjék mellettem br. Köleséri Sámuel levele, melyet a közelebbi évben (1730. márcz. 31.) intézett hozzám.“ Az idézett levélben dicséri Köleséri Huszti törekvését s különösen kiemeli, hogy a jogtudomány, melyre Huszti fáradhatatlan buzgalmát szentelé, annyira ajánlja magát, hogy e hazára nézve semmi sincs szükségesebb, mint az igazi természeti jognak az ifjuság kebelébe oltása. Ez a mondat ragadta meg leginkább Huszti figyelmét, ki a jogi tudományok jelentőségére nézve különben is egy véleményen volt Kölesérrivel. Ugy látszik, hogy e véleményét már korábban is hangoztatá, mert munkája 36-ik lapján a Köleséri fennebbi levelére czélozva, így szól: „A báró urnak ezen tanubizonyságát (a jogtudomány-nak Magyarországon való szükségességéről) az isteni gondviselés adta nekem. Ugyanis már feltámadtak némely árulkodó irigyek, a más derékségének gyűlölői, a haza állapotának nem ismerői, s a kik az egyház bajainak elenyésztetésében semmi tanácsot sem tudnak adni. Ezek (midőn magok semmi dicséretre méltót felmutatni nem tudtak) nem szégyenlették az én jó hirnevem- s törekvéseimre, hazai és külföldi tiszteletre méltó egyének előtt meg nem érdemelt szennyet szorni.“ A balvélelmenyt melengetőkkel szembe Köleséri levelét teszi, „melyet nemzetünk ősei vajha láthattak, olvashattak s megfontolhattak volna; így talán nem a fegyverekre, hanem inkább a tanácskozás gyakorlására gondoltak volna.“

„Maradjon tehát — így folytatja tovább a XXXIX. §-ban — szilárd, megállapodott és elfogadott az elv, hogy Magyar- és Erdélyországnak semmi sem látszik szükségesebbnek, mint hogy az előkelők, nemesek, polgárok gyermekei a jogi tudományokra, az állam jóllétének érdekéből, a rendek boldogságára, gondosabban oktattassanak. Vedd csak el kérlek akármelyik néptől a jogi tudományokat, bizonyára nem fogsz egyebet találni, mint egy fényes nappal tétovázó, belső zavaroktól háborgó, külső ellenségeknek, s minden kellemetlenségeknek kitett tömeget. Ilyenek a tatárok, oláhok, thrákok, görögök s más miveletlen népek. Ám

de ha beviszed a jogtudományt az iskolákba, egyetemekbe, hogy bármely nemzet fiatalságának szorgalmasan taníttassanak, találni fogsz mivel, meggondolt, nemes, bátor, boldog, az ellenség bármely méltatlanságának megboszulására kész, alkalmas, s tanácsosal és fegyverrel idején fölruházott embereket. Ilyenek a germanok, gallok, angolok, belgák s más művelt népek virágzó államai. — A mi azon gymnasiumokat illeti, melyekről fennebb áttekintést adtam, mindenki tudja, hogy ezek nem régiek, s oly szomorú sorsban részesültek, mely bennök a társadalmi életre, politikai kormányzásra szükséges igen nemes tudományok tanítását meggátolta. A küzködő protestantismus sorsát mindenki sajnálja. Vajjon ezért a mindennapi bajok előtt meg kell-e hajolnunk? Egyáltalán nem. Ime kész van az alkalom a tisztességes, hasznos és megengedett intézkedésre, hogy t. i. az iskolák és gymnasiumok tisztíttassanak meg a szeméttől; ezeknek állapota természetes rendbe hozassék; hogy az erkölcsi, jogi, political, gazdasági stb. tudományok ezekbe bevezetessenek. Az előkelők, nemesek és polgárok gyermekei nem holmi szabálytalan erőlködéssel s nem minden czél nélkül, hanem természetes fokozat szerint, megszakítatlan tanulmányozással készíttessenek elő az állam kormányzására, a vármegyék és városok igazgatására.“

Végül azon reményét fejezi ki, hogy a haza előkelői és a gymnasiumok curatorai rendelkezni fognak a jogi tudományoknak iskoláinkban való taníttatása felől.

Reményeiben nem is csalatkozott, mert értekezése kibocsátása után két évvel, gr. Bánffy György nagylelkű adománya alapján (20,000 mfrt.) felállított Kolozsvárt a reformatusoknál az első jogi tanszék. Valószínű, hogy ez adományozásra Husztinak is volt befolyása, de ha nem volt volna is, mindig érdekes marad előttünk azon körülmény, hogy ő irodalmi úton igyekezett buzdítólag hatni jogi tanszékek fölállítására. Magam is épen ezért igyekeztem értekezésének azon részét kiemelni, melyben a jogtudomány fontosságáról, taníttatása szükséges voltáról szól.

Egyébiránt Huszti másodsor is indokolja, hogy miért írta munkáját. Az okok között első helyen szerepel az, hogy Bethlen Gábor és felesége Brandenburgi Katalin, mind a gyulafehérváryenyedi, mind a kolozsvári collegiumok fenntartására sokat áldoz-

tak; második helyen az, hogy Brandenburg fejedelmei az erdélyi prot. ifjak számára alapítványokat tettek, s a külföldi fejedelmek közül ezek áldoztak legtöbbet a magyar protes'tansok érdekében s ezért illő volt ennek megörökítése által róni le a hála adóját.

A reformatioról is levén szó, főlemliti Huszti, hogy Máramaros vármegyében a reformatio tanait az ő névrokona és földije, Luther és Melanchton tanítványa, Huszti Tamás hirdette legelőször.

Búcsuszavai befejezése után ígéretet tesz Huszti az iránt is, hogy „De Educandis Personarum Illustrium Liberis“ czim alatt értekezést fog írni, melyben kimutatja, miként kell a jogi tudományokat Erdély s az előkelő családok fiainak hasznára fordítani. Elkészítette-e ezen értekezését, felolvasta-e valahol, nem tudom, nem akadtam nyomára. De ezen czélzás arról tanuskodik, hogy a tanítás módszeréről is akart írni Huszti. Lehet, hogy tanári székfoglalója volt, lehet az is, hogy nehány eszméjét az 1742-ben kiadott Jurisprudencia czimű munkája bevezetésében értékesítette.

Hazatérése idejéről, valamint tanári széke elfoglalása előtt való foglalkozásáról nem tudunk semmit. 1733-ban a kolozsvári ref. collegium negyedik professorául választatott meg a jogi és politikai tudományok tanítására. Lakást egyelőre a collegiumban kapott, fizetésül 100 Rfrtot útalnak ki az ekklézsiái közös fundusból, ezen kívül kapott még 50 véka búzát,¹⁾ Tanári széke elfoglalásakor előterjesztést nyújtott be a főconsistoriumhoz, de ez nincs meg a levéltárban.

Huszti tanári működéséről sem naplókban, sem levéltárinkban nem maradt fenn emlék. Így tehát mindaddig nem tudunk tanítása hatásáról szólni, a mig valamely megbízható adat nem kerül elő. De valamit mégis következtethetünk e tekintetben is. Midőn később a papsággal viszályba keveredett, Szigethy Gyula István és Deáki József püspökök egyszer sem vádolják tanítói kötelessége elhanyagolásával. Tekintve azt, hogy a vádaskodás szenvedélyesen folyt, e hallgatásból némi elismerést kell

¹⁾ Az egyházker. levéltárában. Sessionis Protocoll. 1709—1733. 268. l. 20—1733. Főcons. jkvi sz. a.

kövekeztetnünk. Én hajlandó vagyok elhinni, hogy tanári kötelességét pontosan teljesítette, mert különben szenvedélyes ellenfelei nem mulasztották volna el e téren való hanyagságának föl-
említését. Veszekedő természetéről, a templom kerüléséről, az urvacsora vételének elhanyagolásáról mindnyájan beszélnek, sőt 1737-ben Szigethi Gy. István még azt is szemére veti, hogy irodalmi működése iránt tett ígéreteit nem váltotta be. Pedig épen ez utóbbi téren, a vele egykorú erdélyi professorok között, bizonyára első helyen állott. Tanárkodása első hat éve alatt írta meg két nagyobb munkáját, melyek ha koruk színvonalán nem is emelkedtek fölül, annyit mégis bizonyítanak, hogy Huszti András, tehetsége szerint, szorgalmasan dolgozott.

1734-ben szept. 2-án azt írja gr. Teleki Sándornak Ger-nyeszegre, ¹⁾ hogy magyar nyelven ír egy munkát „De administratione rerum publicarum.“ „A munka sok és mélységes meditatiokkal megyen véghez, mindazáltal semmit sem gondolok némely „simplex“ embereknek injuriájával, hanem isten segedelme velem lévén, ebben az esztendőben elvégezem és mindjárt viszem a Mlgs Groff Ur elibe.“ Egyébiránt e levelében, miután kifejezte örömét a fölött, hogy gr. Teleki Sándor a supremus curatorságot elfogadta keserűen panaszolta el azon esetet, hogy már a főemberek között is támadt ellensége gr. Teleki Ádám személyében. Továbbá valami segílyt is kért, mivel 100 német frtnyi fizetésén kívül sem bora, sem búzája nem volt.

Huszti nem hiában zörgetett a grófnál, ki a levél szélére rájegyezte, hogy „Ezen Tiszt. professor Huszti uram levelére favorabiliter kell hová hamarébb válaszolnom és jó akarattal is kell ő kegyelméhez lennem jószágaimból naturalék dolgából.“ Elhatározását be is váltotta s Huszti 1735. ápril 14-én hálálkodva köszöni meg a gróf két rendbeli levele mellett küldött 30 veder bort és 20 véka búzát.

A fennebb jelzett munka csakugyan elkészült. Czime: Politica, az, az, Ország és abba lévő Statusok igazgatása, s Conservatiója felől való tudomány. Melyet irt Huszti András. Kolozsváratt. 1734. esztendőben. Kézirat. 4r. 316. l.

¹⁾ A gr. Telekiek levéltárában. H. 999. sz. a.

E dolgozat különben nem eredeti. Huszti, mint egyetemi hallgató, lejegyezte volt Heineccius előadásait s itthon ezeket fordította le.

A fordítás egyébiránt nem történt szórúl-szóra. Vannak benne vonatkozások a magyar jogviszonyokra, vannak alkalmazva magyar közmondások. Továbbá a bevezetést, melyben a Politica irodalma foglaltatik, Huszti kihagyta. Az egész munka kérdésekre és feleletekre van osztva. Tartalma: I. Rész. A Politicának természetéről. II. Az embereknek külömb-külobmb statusáról. III. A Politicai nyavalyákról, mellyek akármely Statusban élő emberek uralkodnak. IV. A Statusok valóságos boldogságáról közönségesen. V. A Statusok boldogságára, s conservatiójára tartozó eszközökről. 1-ső szakasz. A Prudentiának közönséges reguláiról, mellyek különbség nélkül, akármely Statusnak Conservatiójára helyesen alkalmaztatnak. 2-ik szakasz. Az Oeconomiiára tartozó prudentiának reguláiról. 3-ik szak. A Prudentiának minémű regulái szerént kell a Respublicát in suo statu megtartani. 4-ik szak. A Törvény és itéletek körül forgolódó prudentiának reguláiról. 5. szak. A büntetés, és jutalom osztogatása körül forgolódó Prudentiának reguláiról. 6. szak. A Ministerek és alább való Magistratusok állapotja körül forgolódó prudentiának reguláiról. 7. szak. A Kereskedés, pénzverés, és folytatás körül forgolódó prudentiának reguláiról. 8. szak. A Religio avagy vallás dolga körül meg kívántató prudentiának reguláiról. 9. szak. A Frigykötés és Legatusok dolgában elé forduló prudentiának reguláiról. 10. szak. A Hadakozás, és Békesség állapotjára tartozó prudentiának reguláiról. 11. szak. A Prudentiának minémű regulái szerént kell a Monarchicus statust, és abba a Fejedelmek boldogságát megtartani. 12. szak. A Prudentiának minémű regulái szerént kell az Aristocratica és Democratica Respublicákat igazgatni, és azokba az Imperánsok statusát megtartani. 13. szak. A prudentiának minémű regulái szerént kell elkészülni, micsoda tudományokra, avagy qualitasokra kell szert tenni, és miképen kell magokat viselni az olyan személyeknek, a kik a Fejedelmek udvarába Ministerségre, Consiliariusságra vagy egyéb hivatalba eléforduló szolgálatra igyekeznek.

Az egész munka folyékony és a korhoz viszonyitva, jó ma-

gyar nyelven iratott. Ha önálló becse nincsen is, legalább magyarságáért és azért figyelemre méltó, mivel arról tanuskodik, hogy Huszti magyar nyelven tanított.

De szóljunk már két, nyomtatásban megjelent, nagyobb munkájáról!

II. Huszti munkássága és elítéltetése.

Az első „Ó és új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való historia, a mellyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakossainak eredete, nevedése, és némmelnyeknek el-enyészése, a magyar királyok, vajdák, és fejedelmek alatt való állapottyával egybe Huszti András által, mellyet mutató táblával meg-bővitvén, a maga költségén ki-adott Diénes Sámuel. Bécsben, 1791-ben.“

E hosszú cím elég részletesen föltárja előttünk e munka tartalmát. Erdély irodalom-történetében Szilágyi Sándor ismertette részletesebben.¹⁾ Az ő szavait idézi ifj. Szinnyi József is.²⁾ Szilágyinak igaza van, midőn azt mondja, hogy „egyes tételek kivételével, nevetséges hypothesisok felállításával írta le az ő Erdélyt“, s nekem nincs okom ellene mondani ítéletének, de valami kevés méltányolni valót mégis találok Huszti törekvésében.

Sőt, ha tekintetbe veszem ama kor irodalmi viszonyait, az akkori írók felfogását, még menteni is merem Huszti eljárását. Munkája V-ik része szól „A magyarok birodalmáról Erdélyben.“ Ennek bevezetésében ezeket mondja: „Ezt a Materiát mind a külső Népekből, mind a magunk Nemzetéből származott jeles Historicusok bővségesen ki-dolgozták; és ma is dolgozzák, de nem Magyar, hanem Deák nyelven; mellyet sem az Aszszonyok, sem a Leányok, sem az Ifju Gyermekek nem érthetnek, ámbár az Oskolában tanulának legyen is. Mellyre nézve talám senki ellen nem vétek, ha én-is szegül végül más nállamnál tudosabb Historicusok írásaiból ezen Magyar nyelven mint egy tarlozó formában le-írt Munkátskámhoz hozzá ragasztandom“ stb. Én e korban, midőn legtöbbször latin nyelven írtak, becsülni tudom, ha valaki magyar nyelven is akarta terjeszteni az ismereteket. A

¹⁾ Budapesti Szemle. 1859. VII. k. 237. l.

²⁾ Irodalmunk története. 1711—1777-ig. 109. l.

mi a hypothesiseket illeti, ez ama kornak, s bátran mondhatjuk, mintegy száz évig Huszti után, még a későbbi kornak is betegsége volt. Fájjaljuk ugyan, hogy szerzőnk nem emelkedett fölül elődei s kortársai nézetein, de enyhébbé teszszük ítéletünket azon vallomásáért, hogy „tarlózó“ munkát végez. Egyébiránt, ha az ős Erdély történetéért, a néprajzokért el is ítéljük Huszti, azt meg kell engednünk, hogy Erdély történetét a fejedelmek korában, elég világosan, elég helyesen, kevés hibával írta meg. E téren már biztosabb talajon járt. Voltak jó előmunkálatok, s némely helyen Szamosközi kéziratban forgó munkáját is fölhasználta. Szóval, nem végzett egészen áldatlan munkát.

Midőn ily módon röviden mentegetem Huszti, még azt is fölhozom dicséretére, hogy mint a jogtudományok professora, a tárgyával szerves kapcsolatban álló hazai történelem tanulmányozásával foglalkozott, s ismereteit bizonyosan értékesítette is tanítványaira nézve. Ezt a paedagogiai érdemet nem lehet tőle elvitatni.

Feltűnő továbbá e könyvben az, hogy Huszti a magyarokkal rokon népeknek mondja a vogulokat, osztjakokat, permieket, cseremiszeket, mordvinokat, finneket és a Tomszk város körül lakó barabintzi népeket. A vogulok nyelvéről pedig így nyilatkozik: „A mi a nyelvét illeti ennek a Népnek, mind a számlálásban, mind egyéb szókban a mi magyar nyelvünkhez legközelebb járul.“¹⁾ A rokonságot tehát úgy állapítja meg Huszti, a mint ezt ma nyelvészeti alapon tudjuk. Ez adatokat bizonyosan másoktól vette Huszti, mert ő maga sohasem járt keleten, de kitől vette, nem tudom. Strahlenberg Fülöp beszél ugyan nagy általánosságban a hun-scytha népek rokonságáról, de a magyarokkal való rokonságról nem vettem észre, hogy említést tenne. Mindenesetre érdekes, hogy Sajnovicsék előtt 30—40 évvel így beszélhet Huszti.

Végül szólanom kell még e munka keletkezésének idejéről. Huszti ezen munkáját a „Jurisprudentia“ stb. című előtt készítette, a mit egyedül az is eléggé bizonyít, hogy a Jurisprudentiában hivatkozik reá. Minthogy pedig az alább idézendő levelek

¹⁾ 79. l.

tanusága szerint a *Jurisprudentia* már 1737—38-ban készen volt, ennél fogva az „O és új Dácia“ 1735—36-ban készülhetett. Így tehát 50 évnél tovább hevert kiadatlanul. A „Magyar Kurir“ szerint 1791. őszén jelent meg.¹⁾ Nem ismertette senki. 1791-ben legalább nem jelent meg semmi ismertetés róla.

Ő és új Dáciáról egyfelől az időrend kedvéért, másrészt azért szoltam előbb, mivel a *Jurisprudentia* ismertetésével Huszti sorsának szomorú fordulata a legszorosabban függ össze.

Huszti András második nagyobb munkájának teljes czime a következő: *Jurisprudentia Hungarico Transilvanica. In qua Doctrina Stephani Verböczi, Illustris quondam Iureconsulti Transilvano Hungari, in Prologo Decreti, seu Operis Tripartiti contenta, ad Lydium Recte Rationis Lapidem revocatur: ex fontibus suis veris atque originalibus deducitur: justo ac naturali ordine digeritur: clarissime explicatur: ac per Titulos LV. commoda in usum Nobilissimae, Cupidissimaeque Legum Patriarum Juventutis Hungarico Transilvanicae methodo adornatur, auctore Andrea Huszti. Cibinii in Transilvania. 1742. 4r. Az ajánlás és Oratio 21 lev. A szöveg 250 lap.*

E munkájában Huszti ép oly melegséggel emeli ki a jogi tudományok fontosságát, mint az erdélyi három gymnasium történetében. Magát a munkát, tudtom szerint, nem ismertette, nem méltatta még senki. És e tisztet én is átengedem a jogtudósoknak, kik szakszerűleg állapíthatják meg a munka irodalmi értékét. Egy állításához azonban, melyet a furesaságok közé is sorolhatunk, hozzászólok. Ugyanis a jó Huszti valami újat, eredetit akart mondani s már az ajánlásban hangsúlyozá, hogy a hűbérjog (*jus feudale*) a hunnoktól, a magyarok őseitől származott s azután terjedt el a többi népek között. A X. Titulus alatt aztán (36—44. lapon) a magyar nyelvből magyarázza a hűbérjognak hún vagy magyar eredetét. Ime egy pár magyarázat: A XCV. §-ban előre bocsátván, hogy Európa egyetlen nemzetének tudósai sem tudták megállapítani a Feudum, Vasallus, Valvasor, Felonia, Allodium stb. szók jelentését, hozzáfog a következő §§-ban ezek magyarázatához, s így szól: a Feudum magyar szó, mert

¹⁾ 1791. évf. 1369. l.

Föld, Foed, Feod; vagy a mint más népek kiejtik és írják, Feud, gyökeres hún vagy magyar szó, s ugyanazt jelenti, a mit a latinoknál terra, praedium, territorium. Ha a birtokragot a szó végére teszem, lesz Földöm, vagy földem, mi annyi, mint Terra mea, Praedium meum. E philológiának igazsága és alapja abból is kitűnik, hogy a régi királyok katonáiknak bizonyos rész földet, bizonyos praediumot birtoklás végett engedének át, érdemeik s derékségük jutalmául. Innen származik az, hogy a praediumok, territoriumok urainak maig is Földes-Ur a neve.

A Vasallus magyar szó, mert Váz (melyet a magyarok úgy hangoztatnak, mint a németek a latin Vas szót) a húnoknál és magyaroknál ugyanaz, a mi a latinoknál a Vexillum. Al, annyi, mint sub vagy infra. Innen származik a következő összetett magyar szó Váz-Al Lyas, vagy Vazalos, a mi egyjeltesü a Vexillifer szóval.

A mi a Valvasor-t illeti, ez is magyar, elrontva ezen három magyar szóból Al-Váz-Ur. Mert a mint előbb mondtam, Al, vagy a mint a nép alsóbb osztálya hangoztatja: Ol, Ual, annyi, mint a latin sub vagy infra. Váz annyi, mint Vexillum militare. Ur, melyet népünk Or-nak hangoztat, egyjeltesü a latin dominus-sal. Valvasor ezek szerint magyar nyelven azt jelenti, a mit a latin Vexillifer militare.

Az idegen nemzetek írói, pld. Strykius a Felonia szó származását sem tudják meghatározni. De hún és magyar nyelven Félen, Félön, Fölön, elszakadást jelent valakitől. Így tehát Felonia, vagy a mint a németek írják Felonay, azt jelenti, a mit a latin discessus, desertio, transfugium, rebellio.

Az allodiumot eladó-ból származtatja Huszti, s végül igyekszik megmagyarázni azt is, hogy Verbőczy miért nem használta ezen szót. A magyarázat ez: tudta Verbőczy, hogy ezen szók nem latinok, hanem magyarok, ezért hát, midőn a hazai jogot latin nyelven írta meg, a Feudum helyett Jus Possessionarium kifejezést használt, a mi annyi, mint Praedium Territorium Nobile. Így tett a többivel is. Vasallus helyett Dux, Baro, Comes stb. Valvasor Capitaneos et Officiales minores; Felonia helyett Notam infidelitatis szót és kifejezéseket használt.

Záradékkül újlag hangsulyozza Huszti, hogy a gothok és longobardok a húnnoktól vették át a hűbérjogot.

Az egész állításra és okoskodásra kimondhatjuk, hogy erőszakolt. Egy ezeréves intézmény származását néhány szómagyar-
rázatzból állapítani meg, ez határos a könnyelműséggel. Tudtom szerint nem is akadt utánczója Husztinak s talán czáfolásra sem tartá érdemesnek senki.

Az egész munka kézikönyvnek készült. Magában foglalja a jogi fogalmak meghatározását s azon útasításokat, melyek szerint a törvénykönyveket használni lehet.

Egyébiránt Huszti sem egyik, sem másik munkája, hanem a Jurisprudentia elé illesztett s az erdélyi magyar ifjusághoz intézett Oratio tette híressé és egyúttal szerencsétlenné.

Ezen előszóban méltatván a jogi tudományok fontosságát és Verbőczit, felsorolja azon nevezetesebb írókat, kik Verbőczi Tripartitumával foglalkoztak, így pld. Barovius Decius Jánost, Kitionich Jánost, Otrokotsi Foris Ferenczet, Nyirő Mihályt, Szegedi Jánost, Joni Jánost. Megemlékezik egyúttal azon számos kéziratokról, melyek Erdélyben e tárgyra vonatkozólag közkezen forognak, s ígéretet tesz, hogy ezeket Bibliotheca Transilvanica czim alatt ki fogja adni.

Csodálkozását fejezi ki továbbá a felett, hogy a magyar jogtudósok vagy egyáltalán nem, vagy csak kevés figyelemre méltatták a Tripartitum prologusát, melyet ő, épen ezért, nagyobb mértékben fog méltányolni.

A munka kidolgozásában követett eljárásáról tiz pontban ad felvilágosítást s ezeknek végén jelzi, hogy a könyvet Váradi Inczédi József proto-notarius bírálata alá vetette s ennek helyeslése után nyomatta ki.

Oratiojában kinyilatkoztatja, hogy a jogtudomány alapelve a szeretet; mert az isten maga a szeretet. Ezen alapelv különbözik a római jogtudósokétól, a scholasticusokétól, Hobbes, Selden, Thomasius, sőt az ő professora, Heineccius, alapelvétől is. Isten, ki maga a szeretet, soha sem tagadta meg egyetlen tökéletességét sem. A szeretetet sem tagadta meg. Hálátlannak azok, kik azt állítják, hogy az isten öröktől fogva akarta a vétket, mert ha az örökké jó és örökké szerető isten a vétket

akarta volna, a vétek már ennél fogva sem volna vétek. Absurdum az a vélemény is, hogy a bűn isten engedelmeiből van, mivel a hol engedély van, nincs tilalom; mivel, ha meg kell mondani a dolgot úgy, a hogy áll, a bűn engedélyezése isten által a szentírásban sehol sem említetik, ellenben a bűn megbocsátása a Jézus Krisztus érdeméért istennek tulajdoníttatik. — A kik azt tanítják, hogy az isten a bűn elkövetésében közreműködik, magát az istent, minden természeti és tételes jog ellenére, a bűn társának, a bűnössel részesnek mondják. Isten ellen cselekesznek azok, kik azt erősítik, hogy az isten nemcsak előre tudja, hanem előre is rendeli el a bűnt, stb.

Ezek s ezekhez hasonlók adtak alkalmat arra, hogy Huszti az egyháziak által megtámadtassék. E támadás nem az igazság, hanem a szenvedély kitöréséből származott, mivel Huszti és a kolozsvári papok, valamint a kolozsvári tanárok között, Huszti-nak Kolozsvárra jövelele óta soha sem volt egyetértés. E viszály részleteit alább külön fejezetben sorolom föl s most visszatérek az Oratio miatt folyt tárgyalásokra.

A támadást Huszti ellen Deáki József püspök kezdette meg, 1742. febr. 16-án Kolozsvártt kelt s a főconsistoriumhoz intézett levelével, melyben ezeket mondja: „Én távolról is alázatosan insinualom Excellentiatoknak és Nagyságtoknak vegye lelkére (mert bizony lelkiismeretben járó dolog) Sz. és Apostoli Vallásunk moeskolására még ez Hazán kiyül lévő Vallásunktól különböző Hatalmasságoknak is minémű tágas utat nyitott Jurista Huszti András Uram talám még a Szebeni Prelum alatt levő Prologusának homlokára függesztett Panegyrica Oratioja, vagy a mint egy tudos ember szereti az illyenekről szollani Zzenogyrica Oratioja, mellyben a Reformatusoknak minden Sententiajokat De Praedestinatione, Providentia, Gratia etc. exsibilállya, káromollya, bestelenül traducallya, én ezeknek rövid Summáját itt a maga írásiban láttam vala tavaly, de ugy hallom, hogy Szebenbe már nyomtattattya, ha nem suppressállya Excellentiád és az egészsz Méltóságos Consistorium ezt az szomorú consequentiaikat szülő Zizenogyricumot bizony Apostoli sz. religionknak és abban a Méltóságos Consistoriumnak mellyet Isten jure Principali tett e mai napig ebben az Hazában Ecclesiánk oltalmazására, el töröl-

hetetlen bestelenségére és szomorú kissebségére szolgál. Én tavaly értettem vala ezeket Méltóságos Curatorunk B. Bánffy Farkas Uram ő Nagysága méltoztatván én velem azt az írást communicálni, de nem hittem s nem gondoltam, hogy Prologusa eleiben függeszse. Ezért adja-e Excellentiad és Nagyságtok és az egész Mlgs Consistorium azt az Pium Legatumot Beszterczéről ő kegyelmének? Ezért manuteneallyák a Mlgs Fő Curatela ő kegyelmét, hogy articulos et fundamenta fidei nostrae vellicallya s moeskollya ő kegyelme? Én nékem Méltóságos Urak az tetszik, a mit az Idvezítő mond Judásnak: Quod vis fac Cito, ha nem tetszik sz. Vallásunk mennyen a kinek nem tetszik az hol jobb accomod vehet. Ezt pedig irom idvezülendő lelkemre, hogy ninesen semmi privatumom v. ő kegyelme ellen való indulatoskodásom, ő kegyelme a mint tavaly vádol vala engemet, hanem quod facio sani ex Conscientia et incumbentia Officii Superintendentialis.¹⁾

A püspök elérte czélját, mert Alvinczi Gábor gubernialis secretarius csakugyan lefoglalta Husztinak nyomtatás alól kikerült könyvét. Ez eseményt s ennek következményeit maga Huszti irta le egy kormányzékai tanácsos urhoz intézett levelében.²⁾ A evélnék idevonatkozó része így hangzik: „Nem igyekeztem pedig írással a nemes Reformata religio kissebségére avagy romlására, hanem épületire, illustratiojára, tovább való megmaradására, idvességére és boldogulására. És serkenteni akartam, hogy emlékezzenek ama méltóságos váradi püspök Bársony György objectiojára, mely függőben maradott, in Appendice Historiae Diplomaticae pag. 144. Sed Calviniani hodie non profitentur Confessionem Helveticam, Ergo neque amplius tolerandi sunt in Hungaria! De nem tudom mi csoda buzgóságból félen interpretálván szavaimat s szándékomat. és Méltóságos Úr Alvinczi Gábor Uram incitálván Méltóságos Gróf Bethlen Ádám Urat ő Excellentiaját, hogy én megvetvén a

¹⁾ E levél eredetije az erd. ev. ref. egyházkerül. lt.-ban ad nrum 3-um anni 1742. jegy alatt.

²⁾ Eredetije az erd. muzeum kéziratárában (Jos. Comitis Kemény Collectio major Ms. Hist. Tom. XVIII. Nro 6.) Kiadta Szabó Károly az „Erdélyi Prot. Közlöny“ 1878. évi 2. számában.

reformata religio két ellenkező absolutum principiumit, ugymint az absoluta misericordiát és absoluta severitást, eventualni akarom a reformata religiót Erdélyben. Mely októl inditattván ő Excellentíája, privata auctoritate, Felsőges Királyné Asszonyunk decretuma ellen, a Méltóságos Regium Gubernium engedelmé s híre nélkül, az én könyvemét detineáltatta Dónát Farkas uram által, az én absentiámban. Mely detentio iránt a Méltóságos Reformatum Consistoriumot alázatos instantiam által requirálván, erre ajánlottam magamat, hogy a miben ő Nagyságok megbotránkoztanak, azt kihagyom a praefatiomból, csak ő Nagyságok ne tegyenek olyan nagy kárt nékem, mivel én szegény ember vagyok. De ő Nagyságok azt felelték: Nem lehet azt csak olyan könnyen és szárazon remittálni, hanem publice kell recantálni.“

Husztai könyve ezután Deáki József püspöknek adatott át,¹⁾ ki Tőke-Vásárhelyi István enyedi, Csepregi Turkovics Ferencz kolozsvári professoroknak, Köpeczi János és Beregszászi Mózes papoknak adta ki megvizsgálás és jelentéstétel végett. Ezek mind a négyen külön-külön adtak be terjedelmes jelentést s véleményyt,²⁾ mind a négyen elítélték Husztai felfogását s ezeknek alapján hozott határozatot a dévai zsinat 1742. jun. 11-én. Az ítélet így hangzik:

D e l i b e r a t u m.

Husztai András, Titularis Kolozsvári Professor nagy és sok gonoszra mind czélzó, mind utat nyitó, mótelyes Orationak Neve alatt Szébenben imprimáltatott Munkáját a Szent Sinodus Generalis kezéhez vette mind azokkal a szép és bölts Critica Responsiokkal együtt, melyekkel két Tudos Professorink és két Tiszt. Prédikátorink a megemlitett heterodoxa Oratiot erőssen castigálták, és mintegy mérges aspisnak fejét megrontották. Melly Oratio és munka ellen emanalt Crisiseknek olvasására magának a Sz. Generalisnak statim et defacto a sok intervenialo akadályok

¹⁾ Sessionis Protocoll. III. k. 6. l. az erdélyi ev. ref. egyházker. levéltárában.

²⁾ E jelentéseket nem találhattam meg, s ennél fogva nem jelelhettem meg az egyes pontokat, melyeket elítéltek. Az alább idézett Deliberatum csak általánosságban szól.

miatt ideje nem lévén, deputált a maga gremiumából négy Tiszteles és értelmes Atyafiakat, kik is azon Tiszteletes és Tudos Professori és Prédikatori Atyánkfainak rescriptumokat meg olvasván és egymással conferálván, midőn osztán a Sz. Generalisnak is a sok akadályoktól meg szűnése lőn, azon mindenik részről való Munkákat a Sz. Generalis is in Publico meg olvasta és ad amussim egyiket a másikkal conferálván revocalta. Minthogy pedig az nyilván constál és a Sz. Generalis is in conscientia agnoscállya, hogy az az Oratio neve alatt imprimáltatott munka minden részeiben nem Oratio, hanem imprecatio, és olyan, melly Sz. Apostoli Vallásunknak egész eversiojára igyekező éles fegyver; tehát annak Auctorat munkájával együtt mind a Sz. Generalis, és mind az, valaki Sz. Vallásunknak igaz és valóságos szeretője és betsüllője méltán damualhattya. Holott a Nemes Hazának is efféle Métélyes Tudománynak meg ujjításáról kemény Articulusa extal Approbat. Constit Part. I. Tit. 1. Art. II. et III. Ugy a Szathmár-Németi Synodusban vivente imo in eadem Synodo Nationali ipso Principe Rákotzio I-mo praesente, Anno 1646. die 10-mo Junii emanatarum Conclusionum Periodo seu Artic. XVII. Efféle tévelygésre utat mutató Tudománynak vagy írása, vagy tanítása meg tiltatik. Azért minthogy a megírt Auctornak is mérges és nagy gonoszra utat mutató tudománya mind a Sz. Írásnak igassága, mind Sz. Vallásunknak a Reformationnak idejétől fogva, nem tsak ebben a Hazában, hanem más Országokban, Academiákban és Theologusinktól is mind observáltatott, mind taníttatott igassága, nevezetesen az Helvetica Confessio és Hejdelbergai Catechesis ellen vagyon. Azért azon Auctornak Munkáját, sem Religionk, sem Sz. Ministeriumunk nem acceptállya, nem patiállya, hanem damnállya, Sz. Írással és Sz. Vallásunkkal ellenkező tévelygésnek tartya; magát pedig az Auctort a Sz. Generalis Synodus, sem Ecclesiánk igaz Tagjának, sem igaz Vallásunk Professorának nem tartya mind addig; valamig azon Munkáját, vagy abban meg irt tévelygésre igazito Opinioját meg nem változtattya, és a Sz. Írásnak igasságával meg nem egyezteteti: sőt ha abban perseveral minden Beneficiumtól is valamellyet eddig a Reform. Méltóságos Supremum Consistorium és a Kolosvári Reform. Ekklesia annuatim administrált, priválja

és a felyebb fel tett Nemes Haza Törvényéhez adstringállya, s nem külömben a Szathmár-Németi Nationalis Synodusnak felyebb megjelentett XVII. Articulusához.

Extradatum e S. Synodo Generali in Déva 11 Junii 1742. celebr. Per Johannem Pelsöczy ejusdem S. S. Gnrlis Juratum Notarium. 1)

E végzést a püspök a főconsistorium elé Szebenbe vitte, hol junius 17-én felelvastatott a megidézett Huszti előtt. Huszti a végzés felolvasása után előbb szóval röviden, később írásban részletesen tiltakozott. A tiltakozás szavai ezek:

Rationes protestationis:

1. „A deliberatum me non citato, non convicto, nec confesso, ac totum processum ignorante, emanált.”

2. Pars parti legem non condit, ergo nec sententiam fert.

3. Causa damnationis specifica nincsen a deliberatumba exprimalva; melynek ott kellene lenni.

4. Ab hominibus passionibus animi laborantibus, et charitatem Christianam posthabentibus, contra Approb. Const. Part. I. Tit. I. Art. 3. concipialtatott.

5. Actor et iudex, iudex et reus in eadem causa nemo esse potest.

6. Clarissimus Superattendens non est diplomatico a Principe confirmatus, et quum ego sum Nobilis Hungarus a nemine possum iudicari, multo minus condemnari, nisi a iudice auctoritate Principis constituto et confirmato.

7. A deliberatum jure publico Regni igen severum, mivel infidelitatis notat intentál.

8. Nem próbáltatott meg, hogy az én praefatióm az Helvetica, Augustana, avagy Catholica Confessioval ellenkeznék.

Azért azt kívánom, hogy azon deliberatum ipso jure pro nullo decretaltassék, de reliqua iterum protestatur.“ 2)

A tiltakozás felolvasása után, midőn szóval újból tiltakozott a miatt, hogy távollétében itéltetett el, és az ellen, mintha ő a

1) Eredetije az erd. ev. ref. egyházker. levélt. 27—1742. sz. a.

2) E kivonat részletei megvannak Huszti eredeti tiltakozásában az erd. ev. ref. egyházker. levéltárában 31—1742. sz. a. Külömben kiadta Szász Domokos az „Erdélyi Prot. Közlöny“ 1878. évi 5. sz.

reformata religio ellen irt volna. Huszti így írja le a jelenet tovább folyását: „Akkor a Mélt. Úr Alvinczi Gábor Uram előfordítá, azt mondván: A misericordiát és justitiát a divinum decretum principuminak Kegyelmed nem agnoscalja. Én mondék, hogy nem agnoscalom, mert helytelen consequentiák folynak ki belőllek, hogy Deus erit author peccati, quod est absurdum.

Azután mondának ő Nagyságok: Talám Kegyelmed universalista? És felelék, hogy én a vagyok. Azután ismét mondának: Hiszi Kegyelmed, hogy a Christus mindenekért megholt? És én felelék, hogy igen is hiszem; mert a Confessiók Capite XI., a Catechismusunk pedig Quaestione XXXVII. tanítja, és ott publicé felolvastuk. Melyre Tiszteletes Püspök Deáki Uram azt replicálá: Per universum genus humanum, adeoque totum mundum, Electi intelliguntur. Én arra azt mondám: Electi sunt pars generis humani, sed non universum genus humanum. Azután ő Excellentiája így concludála: Nem kell véllé disputálni, hanem procedáljunk! És én mondék: Causa non cognita, ac non discussa, nem lehet engemet megsententiázni. Azután kiküldöttek a házból “

Délután azonban ismét behívták s fölszólították, hogy a megszerkesztett Abjurandi formulát írja alá, mert különben minden javadalmát elveszti. Huszti megtagadta az aláírást, mivel a dortrehti zsinat öt pontját, melyek a praedestinatio tanát egész merevségében teszik kötelezőkké, nem tudta összeegyeztetni lelkiismeretével. Huszti levele szerint gr. Teleki Sándor is egy véleményen volt vele, s biztatta őt, hogy el ne esküdjön a maga hitit, mert ő is úgy hiszi s úgy is tanulta. „Az a dordracumi tudomány rút tudomány.“

Úgy látszik, hogy a gr. Teleki S. álláspontja is bátorította őt s erre támaszkodva, szerkesztette szépen összeállított hitvallását,¹⁾ melyet 1742. jun. 20-án a főconsistoriumban felolvastatott. Huszti levele szerint a püspök heves támadást intézett e hitvallás ellen, mondván: „Nem kell helyet adni a Huszti

¹⁾ Eredetije az erd. ev. ref. egyházkerület levéltárában, ad nr. 31—1742. sz. a. Határozat: Sessionis Protoc. III. 17. l.

articulusainak, mert esupa lutheranus tudomány, hamis tudomány, benne vagyon az universalis gratia.“ És a főconsistorium csakugyan nem fogadta el Huszti hitvallását. Huszti pedig, legalább e napon, nem írta alá az Abjurandi formulát. Szakításra még sem került a dolog, mivel a következő napon, — jun. 21-én — meggondolkozott Huszti s aláírta a formulát, oly megjegyzéssel, mely által nem tagadta meg hitvallását. Ennek alapján kezéhez vehette a számára utalványozott 200 frtot. Mi volt e megjegyzés, nem tudjuk. Maga a püspök sem vette észre, mi rejlik benne s csak Huszti figyelmeztetése után értette meg, hogy az aláírásban nincs köszönet. E miatt természetesen újból megkezdődött a harez, s valószínűleg ennek következtében fosztatott meg állásától Huszti András.

A főconsistorium 1742. jun. 29. gr. Bethlen Ferenczet és Halmágyi István secretariust küldötte ki, hogy Huszti munkája éléről az Oratiót foglalják le, s magát a munkát szabadítsák föl. Ennélfogva a munka olyan példányai, melyek elé Oratio volt helyezve, nem jöhettek forgalomba, s csak úgy maradt meg eredeti alakjában egynehány, hogy Huszti a lefoglalás előtt körülbelől 50 darabot osztott ki ajándéknak. — A lefoglalt Oratiók nyomtatási díja 70 frt volt, melyet a főconsistorium csak 1745-ben utalt ki a nyomdásznak.¹⁾ Ezután az Oratio ügye többé nem foglalkoztatott senkit.

Husztit mélyen elkeserítette a főconsistorium eljárása. Nem akart megnyugodni ítéletében s készült, hogy ügyét a kormányzék elé vigye. Erre mutat Sehunn Jakabnak egy erdélyi reformatus főúrhoz intézett levele.²⁾ De ezen szándékával mégis fölhagyott. Az erdélyi ref. egyh.-kerület levéltárában 1746-ig vannak adatok Husztiról, melyekből azt lehet következtetni, hogy eddig még a ref. egyház kebelében maradt.

Különben zaklattatása még 1745-ben sem szűnt meg egészen. A főconsistorium ez év szept. 21-én Makkfalvi József valamása alapján írja a püspöknek, hogy gr. Teleki Miklós magához hivatván Makkfalvit és Husztit, az ecclesia nagy megbotrán-

¹⁾ 13—1745. főconsist. jkvi sz.

²⁾ Eredetije németül az erd. muzeum kéziratárában Huszti többi iratai mellett. Kiadta Szabó K. az „Erdélyi Prot. Közl.“ 1878. évi 4. számában.

koztatására, Huszti osztott urvacsorát. Ezért azt kívánja a püspöktől, hogy tartson minél hamarább semi-generalis synodust, idézze oda Makkfalvit és Husztit, s tudományokról és vallásokról examináltassa, esetleg ítélje el, de az ítéletet előbb közölje a főconsistoriummal. ¹⁾ A püspök nem tarthatta meg a kívánt semi-generalis synodust, s az ügy 1746. jun. 15-én a Deésen tartott gener. synodus elé került. ²⁾ Határozatot azonban most sem hozhattak, mivel a püspök elmulasztotta Huszti megidézését, Makkfalvit pedig nem rendes úton idéztette, ki ezért nem jelent meg. Abban állapotok tehát meg, hogy a főconsistoriumtól az idézésre nézve instructiót szereznek s a püspök pecsétes levéllel idézi meg őket egy közelebbiről tartandó semi-generalis synodusra, melyre azonban világiakat is fognak küldeni. Az ügy további folyásáról nincsenek adatok. Egy dolgot azonban még érdemes megjegyezni. Ugyanis Deáki József püspök, gr. Bethlen Ádámmal intézett levelében elismeri, hogy Huszti, mint jurista, nem köteles a synodus előtt megjelenni. ³⁾ Ezzel elismerte azt is, hogy az 1742-diki eljárás szintén jogtalan volt. Husztinak azonban ez már nem használt. Állását elvesztette, kárpótlást semmit sem kapott.

A kath. egyházba való áttérésének idejét nem jegyezték föl az egykoruak. Bod Péter azt írja róla, ⁴⁾ hogy hivatala elvesztése után „részezségre adta magát, felesége is elhalván, az urak körül udvarokban töltötte idejét, holmi Genealogika Táblákat dolgoztatván a régi levelekből, változtatta vallását is; a római hitre állván szerzettek neki a károlyvári káptalanban Digestor Capituli titulussal szép fizetést; de illetlen, alávaló magaviselése, részegeskedése miatt ott sem maradhatván, ismét az udvarokban kezdett időt tölteni, majd minden rendbeli emberek által megutáltatott. Holt meg 1755. esztendőben.“ Élete végén visszakerült Kolozsvárra s itt fejezte be küzdelmeit. ⁵⁾ Sirkő nem jelöli hamvait a kolozsvári temetőben.

¹⁾ Az erd. ev. ref. egyh.-ker. lvtárában 44—745. sz. a Sess. Prot. 185. l.

²⁾ U. ott. 53—1746. sz. a.

³⁾ Eredetije az erd. ev. ref. ehker. lvtárában 53—1745. sz. a.

⁴⁾ Athenas 115. l.

⁵⁾ Bod P. Historia ecclesiast. 524. l. Kézirat az Erdélyi Muz.-Egyl. levéltárában.

III. Huszti jellemzése, zaklattatása.

Huszti életétől lehetetlen a legmélyebb részvét érzete nélkül megválni. Hosszas tanulás és tanítóskodás után juthatott annyira, hogy tanulásvágyát a külföldön kielégítse. Mikor kijutott az Odera melletti Frankfurtba, levetkőzvéen kora előitéletét, követvéen szive, lelke vágyát, a jogi tudományok tanulmányozására szánta magát. Mint akadémikus, megismerteté a külfölddel Erdély három gymnasiumát, de egyúttal elragadtatással szólt a jogi tudományok fontosságáról s azon károkról, melyek ezen tudomány elhanyagolásából származnak. Midőn hazatért, ifjui lelkesedéssel kezdett, mint első protestáns jogtanár működni a kolozsvári ref. collegiumban. Fenmaradt kéziratái, nyomtatott munkái, e munkákban érintett tervei arról tanuskodnak, hogy szorgalmasan, jó kedvvel, folytonosan dolgozott. De rövid tanári pályáján, mely alig terjedt 8—9 évre, folytonos kisebbitést, boszantást, zaklatást s végre szenvedélyes üldöztetést kellett túrnie. Tanártársai rossz szemmel néztek reá, mint olyanra, a ki szerintök egy szükségtelen új tudomány tanításával foglalkozik. A főconsistorium — a mint az adatokból látszik — nem fejezte ki határozottan és írásban, hogy ő egyenrangú a többi professorokkal. Ezek fölhasználták ellene határozatlan helyzetét. Magok között s a külvilág előtt mindig kisebnek tüntették föl magoknál. Céljokat el is érték. Ama korban a collegiumot érdeklő leveleket úgy czimezték, hogy a szolgálatban levő professorok neveit felsorolták. Huszti nevét egyetlen-egyen sem láthatjuk. Tanárkodása első évében már, mivel, mivel nem, ellene ingerelték gr. Teleki Ádámot, ki meg is mondta neki, hogy haragszik reá.¹⁾

Ugyanezen évben — 1734-ben — megházasodván, túrnie kellett a szemrehányásokat egyfelől azért, hogy kath. nőt vett feleségül, másfelől azért, mivel hat hónapra született fia. A kolozskalotai esperesség elítélte kihallgatlanul,²⁾ mely ítélet alól azonban a főconsistorium fölmentette.³⁾ Ezt megelőzőleg nem

¹⁾ Huszti levele a gr. Telekiek levéltárában. H. 999. sz. a. Maros-Vásárhelytt.

²⁾ Huszti levele 1735. ápril 14. a Telekiek lvtárában. H. 1000. sz. a.

³⁾ Az erd. ev. ref. ehker. lvtárában. Főconsistoriumi acták indexe 1720—1740.

akarták összeesketni jegyesével, négy hónapig huzták-halasztották s végre is Szentkereszti András falujában történhetett meg 1734. május 4-én. — Fia születése után Baczoni Incze Máté kolozsvári pap, Udvarhelyi Mihály professor, Pataki István tanácsos és Enyedi István s az ekkori püspök összeegyezték, hogy a főconsistorium előtt tegyék tönkre hirnevét.¹⁾

Az apróbb boszantások között szerepel az, hogy állása elfoglalása után két héttel, ablaka alatt felgyújtották a kertet, — Pasquilust irtak ellene, s míg íróját pártfogolták, őt zaklatták.

1737. jan. 3-án kelt levelében egész elkeseredéssel kiált föl: „Eloquar an sileam! Felkiálthatok az orátorral. Elrejtezhetném ez hazának valami világosság nélkül való, vastag homálylyal béborított setétes boltjában, és elmondhatnám magam felől, a mit Ovidius magára alkalmaztatott: Barbarus hic ego sum; quia non intelligor ulli. Miolta Német országból haza jöttem, csak olyan voltam mint a szelektől és vizeknek habjaitól hanyattatott és sülyedező bárka; avagy az útban felnőtt fűszál, melyet a kinek kell is, a kinek nem kell is, tapod.“

E levélben gr. Teleki Sándornak eléadván sorsát, elszámlálja viszontagságait, hogy őt, ámbár egy sor irással sem kérte, a főconsistorium tette Kolozsvárra; de nem fejezte ki irásban a kolozsvári ref. egyház consistoriuma és a professorok előtt az ő állásának jellegét, csak br. Wesselényi István és Szentkereszti András tett, szóval és magánúton, említést effelől a professorok és nehány városi tanácsos előtt.

Igy történhetett meg, hogy a kolozsvári ref. egyház consistoriumába, melynek ma is minden collegiumi professor tagja, nem hivatott meg soha; hogy a kolozsvári ref. collegium professorai a tanárok, juratus deákok gyűléseire, törvényes dolgok elintézésére soha sem hívták meg. Sőt Udvarhelyi Mihály azt is megparancsolta, hogy az ünnepenként patronusokhoz menő deákok neki hirt ne tegyenek s vele az ajánló levelet ne irassák alá.

Udvarhelyi Uram többet is tett Huszti szerint. T. i. látván, hogy az urfiak, nemes emberek fiai, a togás deákok számo-

¹⁾ Huszti levele 1735. ápril 22. a Teleki család közös lvt. újabb rendezés. H. 1001. sz. a.

san látogatják Huszti leczkőit, irigységből annyira kitört, hogy némelyeket alumniájok elvételével, másokat előmenetelök megakadályozásával, haragos és fenyegető beszédekkel tiltott és ijesztett el leczkéitől. „Ha igazat kell szólani, — így folytatja Huszti — Udvarhelyi Uramat a Deákok azért nem igen frequentálták eleitől fogva, hogy ő kglme a Theologiát igen igen simpliciter tanította, s ma is in tanta Evangelii luce, edjügyü képpen taníttja.“

A kolozsvári consistorium csak egyszer, 1734-ben, szolgálhatta ki a főconsistorium által neki rendelt 48 véka búzát, s ő kénytelen volt pénzen vett búzával s kenyérral táplálni magát.— Az ide való papok elidegenítették Husztitól az ő pártfogóit, a többek között Wesselényi Istvánt, gróf Bánffy Györgyöt, ki szemtől-szemben így nyilatkozott neki: „Te Huszti menj ki Kolozsvárból, mert meg nem engedem, hogy ott lakjál. Melly parancsoltnak — így folytatja Huszti — lehetetlen volt, hogy engedelmeskedhessem, mert én jure adquirált professor voltam s vagyok Kolozsvárt, az honnan illegitime engemet senki ki nem kergethet. Mivel mind a város az országé, mind pedig az ország a császáré, én pedig ha szegény vagyok is, a császár országában Nemes ember vagyok.“

Legfájdalmasabb volt Husztira nézve a papok és papnék, a senatorok és senatornék bánásmódja felesége irányában. Ezek sem a templomban nem engedték, hogy abban a székben üljön, hol a többi professornék és papnék, sem az urvacsorához járulni nem engedték magok előtt vagy közöttük, sőt még temetések alkalmával sem szenvedték magok mellett. Elkezeredésében már készült Huszti, hogy a főconsistorium által szüntettesse meg „ezt a kereszténység nélkül való rendetlenséget“, sőt ha ez nem segítne, a kormányzékhez akarta fölebbezni ügyét.

Panaszolt Huszti az órarend hiányossága miatt is, a meny nyiben egyik héten reggel hat órakor, a másikon d. u. 4 órakor, a harmadikon d. u. 2 órakor kell tanítaniok.

Panaszol a miatt továbbá, hogy a professorok nyilvános vizsgálatot nem tartanak tanítványaikkal, a mit ő elítél s különösen saját tanítványaira nézve hasznosnak nem tart.

Méltó panasza volt az is, hogy fizetése pontos kiadása fe-

löl nem gondoskodtak, s pld. 1737-ben neki magának kellett Beszterczére utaznia, hogy az ottan elhelyezett tőkének kamatjából fizetését felvegye. Ezt is csak személyes ismeretsége által eszközölhette ki.

1737-ben meghalt Udvarhelyi Mihály, egyik kolozsvári professor. Huszti szerette volna az ő helyébe, az ő fizetésébe lépni, hogy fizetése és állása biztosabb legyen, Irt is leveleket ez ügyben a főconsistorium azon tagjaihoz, kiket jóakaróinak tartott,¹⁾ irt valószínűleg a főconsistoriumhoz is, a collegiumban pedig megnyerte az ifjuság részéről a candidatiót. Mihelyt neszét vette ennek Szigethi Gyula István, ekkori püspök, azonnal hosszú levelet intézett a főconsistoriumhoz 1737, decz. 11-én Huszti ellen.²⁾ Azt írja ebben, hogy „ha a Mlts. Consistorium a maga autoritásával nem él, hanem az ifjuság kedve után tart, monstrum in cathedra Doctorum suorum inelyta societas collocabit.“ Korábban nem nyilatkozott részletesen Husztiról, de most, miután szava-hihető emberektől tájékozást nyert, bővebben szólhat, a mint következik:

„Mi, a candidatus, voxal a többeknek praelátus embert, Istent nem félo, (mert se templom, se sacramentum annak nem kell, esztendeig is alig látszik egyszer kétszer az Isten fiai között) dissolutis moribus, (mert éjjel nappal iszik, nyelvével másokat rágalmaz) illjen embernek, vagy hallottuk, vagy tudjuk is. Ezen kívül indisciplinatusnak, mint ki tetszik abból a menji baja vala mind a Kolozsvári T. consistoriumnak, mind idvezült Pispek Uramnak véle.“ Gyanusitja, hogy nem dolgozott, pedig „nagyokat ígért vala abban a szemtelen Dedicatióban a meljel Dissertatioját Dedicálá a Mélts. Consistoriumnak. Mi nevezetes hasznot tön? én ugy értem, hogy még csak Diligentíából sem nyert approbatiót.³⁾ Summa imprudentianak argumentuma azon Dissertatioja, ugy mint a meljben azokat tette ki minden szem eleibe, a meljeket kívánnánk tsak magunk tudni

¹⁾ Eredetije az erd. ev. ref. ehker. lvtárában 6—1737. sz. a.

²⁾ Eredetije u. ott 42—1737. sz. a.

³⁾ A püspök nem tudta, hogy Huszti a lefolyt négy év alatt már két nagy munkát végzett be: Politicáját, Ó- és Új Dáciáját.

Collegiumok aetasáról, fundatiojáról¹⁾ etc. és hogy a vulgus, praecipue adversariorum, ne tudná.“ Szól a püspök Husztinak egy másik értekezéséről is, melyet br. Szentkeresztinél írásban látott, s mely szerinte „tele vala impudens és a sz. házasság nagy praediciumára szolgáló imprudens sophismákkal, a Sz. Ministeriumnak betstelenítésével, authoritásának nem agnoscalásával contemnalásával.“²⁾ Ezekre támaszkodva kimondja a püspök, hogy ilyen ember nem való az Udvarhelyi-féle tanszékbe, mivel jó egyetértésre nem lehet számítani a professorok között. Később egy másik Tractatusról is megemlékezik a püspök s úgy hiszi, hogy „abban is találtatnak valami nem róka, hanem borz nyomok.“ Végül a maga és a papság nevében tiltakozik az ifjuság candidatioja ellen, egyszerűen helyteleníti; de ha a választás mégis Husztira esnék, kívánja, hogy az, elejébe irandó kikötések nélkül meg ne történjék, mert különben ő és a papság ezt az embert nem ismeri el maga közül valónak.

Szigethi Gyula István később is szívesen ellenezte Huszti előléptetését. 1738, febr. 10-én kelt levelében³⁾ azt hangsúlyozza, hogy a tanszék betöltését függőben kell tartani, el kell mellőzni s az időtől kell várni, habár Huszti nagyon törekszik elnyerésére, az ecclesia pedig nagyon ragaszkodik a jelölthöz. Szerinte függőben lehet hagyni azért is, mert a két ifju professor (Verestói György és Csepregi Ferencz) három professor óráit is betöltheti. A collegiumnak ilyen állapota nem is újság.

A tanszék betöltése csakugyan elmaradt 4 évig s ekkor Huszti György választatott meg.

Záradékként emlékezzünk meg arról, hogy kinek ösztönzése és támogatása mel'ett végezte Huszti jogi tanulmányait, miképp vélekedett jogi munkájáról s azon irodalomtörténetben minő méltatást nyert ez.

Husztinak 1742, jan. 31-kén N.-Szébenben kelt leveléből⁴⁾ adhatunk feleletet, a két első kérdésre. E levél kíséretében Huszti Jurisprudentiájának egy szépen bekötött példányával kedveskedett

1) Tehát még azért is megrója, a miért dicsérnie kellene.

2) Ezen értekezés nem ismeretes előttem.

3) Eredetije az erd. ev. ref. egyh. ker. lvtárában 3—1738. sz. a.

4) Teleki lvtár. H. 1012. sz. a.

gr. Teleki Sándornak. „Megfeleltem most először, — így folytatja levelét — idvezült Mlgos Groff Teleki Pál Úr Instructioja első Punctumának, mely ez volt: Kegyelmed Huszti Uram, Isten jóvöltából fel menván Académiába a magyar Nemesi Rend Fiai számára tanuljon, Jövendőre nékiek szolgállyon, mert azért tartottam Kgdet mint jó szófogadó emberséges okos Deákot öt esztendeig magam mellett, hogy Kglmed experialván a külső dolgokat mellettem, tudjon magának oda fel jó ideat formálni, miképpen kellyen Kgdnek jövendőre a Nemesi Ifjuságnak szolgálni. És erre a Czélra engemet az idvezült Úr sub Anathemate sui et Mei obligált.

Nem csaltam meg a Nemes Reformatus Status felőlem való Jó Opinióját . . . hanem most először olly munkát vittem véghez és ollyan könyvet irtam, a minémüt Verböczi István idejétől fogva két száz tizenkét esztendőök alatt edj Magyar is sem Erdélyben, sem Magyar országban, ki nem tudott dolgozni. Én pedig Isten segedelme által Világosságra bocsátottam. Mellyet a ki meg olvasni méltoztatik, a benne lévő Tudománynak szépségével és Jóságával eléggé bő nem telhetik.“

Szerénytelennek és dicsekvőnek mondhatjuk ugyan e nyilatkozatot, de el kell ismernünk, hogy az irodalom ezen ágát ő kezdte először művelni.

E levél különben arról is tanuskodik, hogy Husztinak volt még egy jogi munkája nyomtatás alá készítve — talán Politicája, melyet fennebb ismertettem — mert kéri a grótot, hogy a nála levő kéziratot vagy maga nyomassa, vagy hárman Bánffi Zsigmonddal és Naláczí Józseffel. „Mert a könyv szép és olyan hasznos a Nemesi Rendnek, melynél nem lehet hasznosabb, akár mit irt légyen az Ur Alvinczi Uram felőlle. Az idő rövid és az ember emlékezete megemésztetik a földön mint a rosda. De a Virtus meg marad a könyvekben.“

Irodalmunkban — tudtom szerint — Husztinak csak történelmi munkái vannak ismertetve, a mint fennebb is jeleztem. Az „O és Új Daciát“ Benkő József is használta s úgy nyilatkozott róla, hogy „Dicséretre méltó munka, jóllehet nem teljesen az emlékekből és bizonyosságokból van összeállitva.“ (Transsilvania. II 478. l.). — Volt Husztinak kéziratban még egy más munkája is

„Vajvodae Transsilvaniae“ című. Benkő ki akarta adni, de csak készült reá. A kiadás elmaradt, mivel a kéziratot nem egészítette ki kedve szerint.¹⁾

A Jurisprudentiát senki sem ismertette. Katona csak megemlíti;²⁾ Szilágyi Sándor szintén;³⁾ hasonlóképpen tesz ifj. Szinnyei József, kinél valószínűleg sajtóhibából van 1732-re téve.⁴⁾ Horányi lejegyezte a munka rövidített címét;⁵⁾ de szól Husztinak a „Commentarii de rebus Hunnorum“ című, mások által nem említett kéziratáról is, melyet Pray használt és idézett, mert néhány finn szót talált benne, magyar szókkal összehasonlítva⁶⁾

Talán nem volna érdemetlen néhány lapot szentelni a Jurisprudentia ismertetésére.

Legvégül meg kell jegyeznem, hogy Szilágyi Sándor után Szinnyei is 1747-re teszi Huszti elíteltetését s mindketten úgy tüntetik föl, hogy törvénytelen házassága miatt ítéltetett el. E tévedést a fennebbiek után kiigazítottak tekinthetjük.

¹⁾ Gr. Mikó I. Benkő J. élete. 267. l.

²⁾ Hist. Crit XXXIX. 960 l.

³⁾ Erdély irodalomtört. Budapesti Szemle. VI. 1839. 47. l.

⁴⁾ Irodalmunk története. 1711—1772. 170. l.

⁵⁾ Memoria Hung. III. 695. —

⁶⁾ U. ott II. 189. l.

Dr. Török István.

SZAKOSZTÁLYI ÉRTEŚITŐ.

Három szakülésről kell ez alkalommal beszámolnunk.

1. Folyó évi jun. 19-dikén dr. Török István olvasta fel „Husztí András, a reformátusok első jogtanára“ életrajzát.

2. A szeptember 11-kén tartott szakülésen dr. Brassai Sámuel ismertette Fiók Károly „Nala és Damajanti“ fordítását.

3. Az október 16-dikán dr. Szamosi János alelnök vezetése alatt tartott szakülésen előbb dr. Brassai Sámuel olvasott fel emlékbeszédet Bolyai Farkas felett, azután dr. Hegedűs István tagtárs olvasta fel a távollévő dr. Felméri Lajos értekezését az „Élő nyelvek tanításáról.“

Az 1. és 3. számok alatt említett műveket jelen füzetünk tartalmazza, a Nala és Damajanti fordításának ismertetése a következő alkalomra tartatván fenn.

Kolozsvárt, 1886. október 22-kén.

A titkár.